

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت

دانشکده اخلاق

رشته تربیت اخلاقی

پایان نامه کارشناسی ارشد

تبیین مدل مفهومی صبر بر اساس آیات و روایات معصومین (ع) و مقایسه مؤلفه های مفهومی صبر با عناصر مفهومی تاب آوری در علم روان شناسی

استاد راهنما:

دکتر حسن نجفی

دانش پژوه:

میلاذ چوبداری

مهر ماه ۱۴۰۴

الحمد لله الذي
خلقنا من
الحمم

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت

بسمه تعالی

صورت جلسه دفاع پایان نامه

بایدهات خداوند متعال و با استعانت از حضرت ولی عصر (عجل الله تعالی فرجه)

جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد جناب آقای: میلاد چوبداری رشته: تربیت اخلاقی
تحت عنوان: تمیین مدل مفهومی صبر بر اساس آیات و روایات معصومین (ع) و مقایسه مؤلفه های مفهومی صبر
با عناصر مفهومی تاب آوری در علم روان شناسی

با حضور استاد راهنما، استاد مشاور و هیأت داوران در مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت در تاریخ ۱۴۰۲/۰۴/۰۴ برگزار گردید. پایان نامه ایشان
با کتب شماره عدد: ۱۹۱۸ به حروف فونیک و رسم با درجه عالی پذیرفته شد.

نام و نام خانوادگی	مرتبه علمی	امضاء
مدیر گروه: حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر محمدجواد فدائی	رئیس	
استاد راهنما: جناب آقای دکتر حسن نجفی	استاد راهنما	
استاد مشاور:		
استاد داور: حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر محمدجواد فدائی	رئیس	
نماینده تحصیلات تکمیلی: جناب آقای سیدمهدی موسوی	ارشد	

معاون آموزشی مؤسسه

مهدی ارشاد حسینی

دانشکده اخلاق

رشته تربیت اخلاقی

پایان نامه کارشناسی ارشد

تبیین مدل مفهومی صبر بر اساس آیات و روایات معصومین (ع) و مقایسه مؤلفه های مفهومی صبر با عناصر مفهومی تاب آوری در علم روان شناسی

استاد راهنما:

دکتر حسن نجفی

دانش پژوه:

میلاذ چوبداری

مهر ماه ۱۴۰۴

بسمه تعالی

تعهدنامه اصالت پایان نامه

اینجانب میلاد چوبداری فرزند احمدرضا متولد تهران به شماره شناسنامه ۴۵۷۰۰۷۱۶۷۸ صادره از دامغان به شماره دانشجویی ۴۰۱۱۱۲۰۰۱ رشته تربیت اخلاقی متعهد می‌شوم که مطالب مندرج در این پایان نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این زمینه از آنها استفاده شده، استنادهای معتبر ارجاع و در فهرست منابع و مآخذ ذکر گردیده است.

این پایان نامه قبلاً برای احراز هیچ مدرک همسطح یا بالاتر ارائه نشده است. در صورت اثبات تخلف (در هر زمان) مدرک تحصیلی صادرشده توسط موسسه از اعتبار ساقط خواهد شد.

نام و نام خانوادگی دانش پژوه

امضاء

حقوق مادی و معنوی پایان نامه

چاپ و انتشار پایان نامه های تحصیلی دانش پژوهان موسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت بیانگر بخشی از فعالیت های علمی - پژوهشی موسسه است.

اینجانب میلاد چوبداری دانش پژوه رشته تربیت اخلاقی مقطع کارشناسی ارشد متعهد می گردم موارد ذیل را در خصوص حقوق مادی و معنوی پایان نامه ام با موضوع:

تبیین مدل مفهومی صبر بر اساس آیات و روایات معصومین (ع) و مقایسه مؤلفه های مفهومی

صبر با عناصر مفهومی تاب آوری در علم روان شناسی

رعایت نمایم و در صورت تخلف از موارد ذیل کلیه تبعات حقوقی آن بر عهده اینجانب خواهد بود:

در صورت اقدام به چاپ پایان نامه، مراتب را کتباً به صورت کتبی به معاونت پژوهشی موسسه اطلاع دهم و در صورت تمایل موسسه به چاپ پایان نامه به صورت کتاب، اولویت با موسسه خواهد بود.

در صورت موافقت معاونت پژوهشی با چاپ پایان نامه به صورت کتاب، توسط دانش پژوه، در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه) عبارت ذیل چاپ گردد:

«کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته تربیت اخلاقی است که در سال ۱۴۰۴ در موسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت به راهنمایی آقای دکتر حسن نجفی و مشاوره آقای (نداشتم) از آن دفاع شده است».

به منظور صیانت از منابع و مآخذ کتابخانه موسسه، دو نسخه از آن به کتابخانه و دو نسخه نیز جهت بهره برداری به معاونت پژوهشی اهدا خواهد شد.

نام و نام خانوادگی دانش پژوه

امضاء

تقدیر و تشکر

سپاس و ستایش بی‌کران، ذات اقدس خداوندی را سزااست که از خزانة غیب خویش، موهبت اندیشیدن و توانایی آموختن را به انسان ارزانی داشت و توفیق قدم نهادن در مسیر علم و معرفت را نصیب این بنده کمترین نمود تا با استعانت از الطاف بی‌کرانش، این پژوهش را به فرجام رساند. این مهم میسر نمی‌گشت مگر در سایه‌ی عنایات خاصه‌ی حضرت ختمی مرتبت، محمد مصطفی (ص) و الطاف بی‌دریغ ائمه‌ی معصومین (علیهم‌السلام) که انوار هدایتشان همواره چراغ راه در مسیر فهم و علم‌آموزی بوده است.

بر خود فرض می‌دانم مراتب سپاس و قدردانی صمیمانه‌ی خویش را از استاد فرزانه و راهنمای گرانقدرم، جناب آقای دکتر نجفی، ابراز نمایم. راهنمایی‌های عالمانه، نکته‌سنجی‌های دقیق، و حمایت‌های بی‌دریغ ایشان، نه تنها در شکل‌گیری و پیشبرد این رساله نقشی اساسی داشت، بلکه افق‌های جدیدی از علم و پژوهش را فراروی من گشود. صبر، متانت و سعه صدر ایشان در طول این مسیر، همواره بزرگترین مشوق و دلگرمی اینجانب بود و بدون هدایت‌های دلسوزانه‌شان، به ثمر رساندن این اثر ممکن نبود.

در این مسیر پرفراز و نشیب، همراهی و همدلی همسر عزیزم، نقشی بی‌بدیل در استواری گام‌ها و تقویت اراده‌ام داشت. ایمان او به توانایی‌های من و صبوری بی‌مثالش در تحمل دشواری‌های این راه طولانی، همواره پشتوانه‌ای استوار و منبعی از آرامش و دلگرمی برایم بود. این موفقیت را بیش از هرکس، مرهون فداکاری و پشتیبانی او می‌دانم.

در پایان، لازم می‌دانم از تمامی اساتید ارجمند، دوستان فرهیخته، و عزیزانی که با راهنمایی‌ها، پیشنهادهای سازنده، و حمایت‌های معنوی خود، به هر نحوی در به ثمر رسیدن این اثر علمی یاری‌رسان بوده‌اند، کمال تشکر و قدردانی را داشته باشم.

چکیده

فضیلت «صبر» به عنوان یکی از محوری‌ترین مفاهیم در نظام اخلاقی اسلام همواره در آیات و روایات اهل بیت (ع) مورد تأکید بوده است. با این وجود، فقدان یک مدل مفهومی منسجم و جامع که ابعاد، مؤلفه‌ها و فرآیندهای آن را به صورت نظام‌مند تبیین کند، یک خلأ پژوهشی جدی در مطالعات اسلامی محسوب می‌شد. پژوهش حاضر با هدف رفع این نقیصه، در گام نخست به «استخراج و تبیین مدل مفهومی صبر از منظر آیات و روایات اهل بیت (ع)» و در گام دوم به «تبیین عناصر مفهومی تاب‌آوری روان‌شناختی» می‌پردازد تا در نهایت، «مقایسه تطبیقی مؤلفه‌های مفهومی صبر با عناصر مفهومی تاب‌آوری» را به انجام رساند. این پژوهش با رویکردی دومرحله‌ای به انجام رسیده است. در بخش نخست، برای استخراج مدل مفهومی صبر از «روش آمیخته با طرح متوالی اکتشافی» استفاده شد. در بخش دوم، برای تبیین عناصر مفهومی تاب‌آوری، از «روش فراترکیب (متاستز)» بهره گرفته شد. یافته‌های پژوهش، مدل مفهومی صبر را در سه بخش اصلی نمایان ساخت: ۱) پیشایندها؛ به ترتیب از «عقل» به «معارف توحیدی» و نهایتاً «تسلیم و عبودیت» ۲) عناصر هسته‌ای، که با «التفات به معارف توحیدی»، «قصد راسخ الهی» و «یاری جستن از خداوند» آغاز، سپس با «مدیریت هیجانات منافی عقل» به «شکیبایی» و آنگاه «استقامت» رسیده و با «انتظار گشایش» تکمیل می‌گردد؛ ۳) پیامدها، که به «تعالی وجودی» و «گشایش دنیوی و اخروی» ختم می‌شود. در مقابل، عناصر تاب‌آوری در زنجیره‌ای از مؤلفه‌های «درون‌فردی»، «تعاملی-محیطی»، «فرآیندی» و «سازگاری و رشد» شناسایی شدند. نتایج تحلیل مقایسه‌ای نیز تفاوت‌های بنیادینی را در «ماهیت» (فضیلت توحیدی در برابر سازه روان‌شناختی)، «غایت» (عبودیت الهی در برابر بهزیستی) و «منبع قدرت» (اتکای به خداوند در برابر اتکای به منابع درونی و اجتماعی) آشکار ساخت. نتیجه‌گیری نهایی این پژوهش آن است که صبر و تاب‌آوری، علی‌رغم برخی شباهت‌های عملکردی در مواجهه با سختی‌ها، به دو نظام معنایی کاملاً متمایز و غیرقابل تحویل به یکدیگر تعلق دارند.

کلیدواژه‌ها: صبر، تاب‌آوری، مدل مفهومی، پیشایندها، عناصر هسته‌ای، پیامد، تحلیل مقایسه‌ای.

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات و مفاهیم.....	۱
۱-۱ بیان مسئله.....	۲
۲-۱ ضرورت و اهمیت پژوهش.....	۵
۳-۱ پرسش های اصلی و فرعی پژوهش.....	۷
۴-۱ مفاهیم تحقیق.....	۷
۱-۴-۱ مفهوم شناسی لغوی و اصطلاحی صبر.....	۷
۱-۱-۴-۱ مفهوم شناسی لغوی صبر.....	۷
۲-۱-۴-۱ مفهوم شناسی اصطلاحی صبر.....	۸
۲-۴-۱ مفهوم شناسی لغوی و اصطلاحی تاب آوری روانشناختی.....	۱۰
۱-۲-۴-۱ مفهوم شناسی لغوی تاب آوری.....	۱۰
۲-۲-۴-۱ مفهوم شناسی اصطلاحی تاب آوری.....	۱۰
۳-۴-۱ مدل مفهومی.....	۱۲
۴-۴-۱ سازه.....	۱۳
۵-۴-۱ مؤلفه های مفهومی (عناصر مفهومی).....	۱۵
فصل دوم: ادبیات و پیشینه تحقیق.....	۱۶
۱-۲ صبر.....	۱۷
۱-۱-۲ معناشناسی و مفهوم شناسی صبر.....	۱۷
۱-۱-۱-۲ مفهوم شناسی صبر از منظر آیات و روایات.....	۱۷
۱-۱-۱-۱-۲ دسته بندی تعاریف صبر در مطالعات.....	۱۷

- ۱۷-۱-۱-۱-۱-۲ صبر به عنوان یک حالت روانی..... ۱۷
- ۱۸-۱-۱-۱-۱-۲ صبر به عنوان یک فرآیند کنترل و مدیریت..... ۱۸
- ۱۸-۱-۱-۱-۱-۲ صبر به عنوان یک فضیلت اخلاقی..... ۱۸
- ۱۸-۱-۱-۱-۱-۲ صبر به عنوان یک مفهوم چند بعدی..... ۱۸
- ۱۹-۱-۱-۱-۱-۲ تدوین تعریف جامع صبر و تبیین ارتباط اجزای آن با تعاریف پیشین..... ۱۹
- ۲۲-۱-۱-۱-۱-۲ مفهوم‌شناسی روانشناختی صبر..... ۲۲
- ۲۳-۱-۱-۱-۱-۲ مفهوم‌شناسی عرفانی - اخلاقی صبر..... ۲۳
- ۲۳-۱-۱-۱-۱-۲ مفهوم‌شناسی اخلاقی صبر..... ۲۳
- ۲۳-۱-۱-۳-۱-۱-۲ رویکرد فلسفی (اخلاق فیلسوفانه):..... ۲۳
- ۲۴-۱-۱-۳-۱-۱-۲ رویکرد عرفانی (اخلاق عارفانه):..... ۲۴
- ۲۴-۱-۱-۳-۱-۱-۲ مفهوم‌شناسی عرفانی صبر..... ۲۴
- ۲۴-۱-۱-۳-۱-۱-۲ تعریف صبر در اصطلاح عرفانی:..... ۲۴
- ۲۵-۱-۱-۳-۱-۱-۲ مراتب صبر در عرفان:..... ۲۵
- ۲۵-۱-۱-۳-۱-۱-۲ اقسام صبر از دیدگاه عرفا:..... ۲۵
- ۲۶-۱-۱-۳-۱-۱-۲ حقیقت صبر از دیدگاه عرفا:..... ۲۶
- ۲۶-۱-۱-۳-۱-۱-۲ دیدگاه امام خمینی درباره صبر..... ۲۶
- ۲۷-۱-۱-۱-۱-۲ مقایسه تطبیقی صبر و مفاهیم هم‌سو..... ۲۷
- ۲۷-۱-۱-۱-۱-۲ صبر و حلم..... ۲۷
- ۲۸-۱-۱-۱-۱-۲ صبر و تقوا..... ۲۸
- ۲۸-۱-۱-۱-۱-۲ صبر و کظم غیظ..... ۲۸
- ۲۹-۱-۱-۱-۱-۲ صبر و خودتنظیمی..... ۲۹
- ۳۰-۱-۱-۱-۱-۲ مؤلفه‌های مفهومی صبر..... ۳۰

- ۳۰..... ۱-۵-۱-۱-۲ مؤلفه‌های شناختی
- ۳۱..... ۲-۵-۱-۱-۲ مؤلفه‌های عاطفی
- ۳۱..... ۳-۵-۱-۱-۲ مؤلفه‌های رفتاری
- ۳۲..... ۴-۵-۱-۱-۲ مؤلفه‌های معنوی
- ۳۳..... ۲-۱-۲ ضرورت و فلسفه صبر
- ۳۳..... ۱-۲-۱-۲ ضرورت صبر در رشد و یادگیری
- ۳۴..... ۲-۲-۱-۲ نقش صبر در کمال‌طلبی انسان
- ۳۴..... ۳-۲-۱-۲ معنایابی زندگی و صبر
- ۳۵..... ۴-۲-۱-۲ توانمندسازی و صبر
- ۳۵..... ۵-۲-۱-۲ کارکرد صبر در زندگی اجتماعی
- ۳۶..... ۶-۲-۱-۲ اثرات روانی - اجتماعی صبر
- ۳۷..... ۳-۱-۲ مبانی صبر
- ۳۷..... ۱-۳-۱-۲ مبانی فلسفی صبر
- ۳۷..... ۱-۱-۳-۱-۲ مبانی هستی‌شناختی
- ۳۷..... ۱-۱-۱-۳-۱-۲ ارتباط صبر با نظام هستی
- ۳۸..... ۲-۱-۱-۳-۱-۲ صبر و قیامت
- ۳۸..... ۳-۱-۱-۳-۱-۲ صبر و نظام علی جهان
- ۳۹..... ۴-۱-۱-۳-۱-۲ صبر و ساختار وجودی انسان
- ۳۹..... ۲-۱-۳-۱-۲ مبانی معرفت‌شناختی
- ۳۹..... ۱-۲-۱-۳-۱-۲ صبر و شناخت
- ۳۹..... ۲-۲-۱-۳-۱-۲ صبر مبتنی بر باور و ایمان آگاهانه
- ۴۰..... ۳-۲-۱-۳-۱-۲ صبر و امید به پیروزی

- ۴۰..... ۳-۱-۳-۱-۲ مبانی ارزش‌شناختی.....
- ۴۰..... ۱-۳-۱-۳-۱-۲ صبر به عنوان ارزش متعالی.....
- ۴۰..... ۲-۳-۱-۳-۱-۲ صبر؛ عملی ارزشمند.....
- ۴۰..... ۳-۳-۱-۳-۱-۲ صبر؛ سرچشمه دوری از بدی‌ها.....
- ۴۰..... ۴-۱-۳-۱-۲ مبانی انسان‌شناختی.....
- ۴۱..... ۱-۴-۱-۳-۱-۲ انسان صبور به عنوان موجود هدایت‌طلب.....
- ۴۱..... ۲-۴-۱-۳-۱-۲ صبر به عنوان ویژگی متعالی انسان.....
- ۴۱..... ۵-۱-۳-۱-۲ مبانی روان‌شناختی صبر.....
- ۴۱..... ۱-۵-۱-۳-۱-۲ مشخص بودن هدف.....
- ۴۲..... ۲-۵-۱-۳-۱-۲ ارزشمند بودن هدف.....
- ۴۲..... ۳-۵-۱-۳-۱-۲ اشتیاق به رسیدن به هدف.....
- ۴۳..... ۴-۱-۲ فرآیند شکل‌گیری صبر.....
- ۴۴..... ۱-۴-۱-۲ مرحله اول: مواجهه با موقعیت دشوار.....
- ۴۴..... ۲-۴-۱-۲ مرحله دوم: ارزیابی و فعال شدن عوامل صبر.....
- ۴۴..... ۱-۲-۴-۱-۲ عوامل مرتبه اول: شناختی یقینی و حزم.....
- ۴۴..... ۲-۲-۴-۱-۲ عوامل مرتبه دوم: شوق، ترس، زهد، انتظار مرگ.....
- ۴۵..... ۳-۴-۱-۲ مرحله سوم: بروز صبر یا جزع.....
- ۴۵..... ۵-۱-۲ نشانگان و سنجش صبر.....
- ۴۵..... ۱-۵-۱-۲ نشانه شناسی.....
- ۴۸..... ۲-۵-۱-۲ ابزارهای سنجش.....
- ۴۹..... ۶-۱-۲ پیامدها و نتایج صبر.....
- ۴۹..... ۱-۶-۱-۲ پیامدهای روان‌شناختی.....

ج

- ۵۰..... ۱-۱-۶-۱-۲ کاهش اختلالات خلقی و اضطرابی
- ۵۰..... ۲-۱-۶-۱-۲ افزایش شادکامی و بهزیستی روان‌شناختی
- ۵۰..... ۳-۱-۶-۱-۲ بهبود تنظیم هیجانی
- ۵۰..... ۴-۱-۶-۱-۲ افزایش امید
- ۵۱..... ۵-۱-۶-۱-۲ کاهش آثار سوگ و تسهیل رشد پس از ضربه
- ۵۱..... ۶-۱-۶-۱-۲ کاهش ادراک درد
- ۵۱..... ۷-۱-۶-۱-۲ کاهش اختلالات روانی در شرایط پر فشار
- ۵۲..... ۲-۶-۱-۲ پیامدهای خانوادگی و اجتماعی صبر
- ۵۲..... ۱-۲-۶-۱-۲ پیامدهای خانوادگی صبر
- ۵۲..... ۲-۲-۶-۱-۲ پیامدهای اجتماعی صبر
- ۵۲..... ۳-۲-۶-۱-۲ کارکردهای روانی-اجتماعی صبر
- ۵۳..... ۴-۲-۶-۱-۲ تأثیر صبر بر مهارت‌های ارتباطی
- ۵۳..... ۳-۶-۱-۲ پیامدهای اخلاقی
- ۵۳..... ۱-۳-۶-۱-۲ تأثیر صبر بر فضیلت شجاعت
- ۵۴..... ۲-۳-۶-۱-۲ نقش صبر در ارتقای فضیلت عدالت
- ۵۴..... ۳-۳-۶-۱-۲ تأثیر صبر بر فضیلت میانه‌روی
- ۵۵..... ۲-۲ تاب‌آوری روان‌شناختی
- ۵۵..... ۱-۲-۲ مطالعات مفهومی و نظری تاب‌آوری
- ۵۵..... ۱-۱-۲-۲ مفهوم‌سازی و تعاریف بنیادی
- ۵۵..... ۱-۱-۱-۲-۲ معناشناسی اصطلاحی تاب‌آوری در مطالعات تاب‌آوری
- ۵۹..... ۲-۱-۱-۲-۲ مفهوم‌شناسی جامع برای تاب‌آوری
- ۶۰..... ۲-۱-۲-۲ سیر تحول مفهومی تاب‌آوری: از خاستگاه تا مفهوم‌پردازی معاصر

- ۶۱-۲-۱-۲-۲ دوره‌های تکاملی مفهوم تاب‌آوری ۶۱
- ۶۱-۲-۱-۲-۱ دوره اول: آغاز مطالعات و مفهوم‌سازی اولیه (۱۹۵۰-۱۹۶۰) ۶۱
- ۶۱-۲-۱-۲-۲ دوره دوم: شکل‌گیری پایه‌های تجربی (۱۹۷۰-۱۹۸۰) ۶۱
- ۶۱-۲-۱-۲-۳ دوره سوم: گسترش نظری و تجربی (۱۹۸۰-۱۹۹۰) ۶۱
- ۶۱-۲-۱-۲-۴ دوره چهارم: توسعه مداخلات (۱۹۹۰-۲۰۰۰) ۶۲
- ۶۱-۲-۱-۲-۵ دوره پنجم: یکپارچه‌سازی و چندسطحی‌نگری (۲۰۰۰ تاکنون) ۶۲
- ۶۱-۲-۱-۲-۲ تحول در مفهوم‌پردازی‌های نظری ۶۲
- ۶۱-۲-۲-۱-۲ تغییر از صفت به فرآیند ۶۳
- ۶۱-۲-۲-۲-۱ تحول در درک عوامل مؤثر ۶۳
- ۶۱-۲-۲-۱-۲-۳ گذار از آسیب‌ناپذیری به انعطاف‌پذیری ۶۳
- ۶۱-۲-۲-۳ چالش‌های مفهومی و نظری در مفهوم‌سازی تاب‌آوری ۶۴
- ۶۱-۲-۲-۳-۱ چالش‌های اساسی در مفهوم‌سازی تاب‌آوری ۶۴
- ۶۱-۲-۲-۳-۱-۱ ابهام در تعاریف و کاربرد اصطلاحات ۶۴
- ۶۱-۲-۲-۳-۱-۲ چالش چندبعدی بودن ۶۵
- ۶۱-۲-۲-۳-۱-۳ چالش پایداری و ثبات ۶۵
- ۶۱-۲-۲-۳-۱-۴ چالش‌های نظری و مفهومی ۶۵
- ۶۱-۲-۲-۳-۱-۵ چالش‌های فرهنگی و اجتماعی ۶۵
- ۶۱-۲-۲-۳-۲ راهکارها و پیشنهادات برای مواجهه با چالش‌های مفهومی ۶۶
- ۶۱-۲-۲-۳-۱-۲ وضوح در تعاریف و مفاهیم ۶۶
- ۶۱-۲-۲-۳-۱-۲ رویکرد چندسطحی به مفهوم‌سازی ۶۶
- ۶۱-۲-۲-۲ مطالعات تاب‌آوری با رویکرد معنوی و دینی ۶۶
- ۶۱-۲-۲-۲-۱ مفهوم‌پردازی تاب‌آوری از منظر منابع دینی ۶۷

خ

- ۶۷..... ۱-۱-۲-۲-۲ مفهوم تاب‌آوری
- ۶۷..... ۲-۱-۲-۲-۲ ابعاد و مؤلفه‌های تاب‌آوری
- ۶۷..... ۱-۲-۱-۲-۲-۲ ارتباط با خدا
- ۶۸..... ۲-۲-۱-۲-۲-۲ ارتباط با خود
- ۶۸..... ۳-۲-۱-۲-۲-۲ ارتباط با خلق
- ۶۸..... ۴-۲-۱-۲-۲-۲ ارتباط با خلقت
- ۶۸..... ۳-۱-۲-۲-۲ عوامل تقویت‌کننده تاب‌آوری
- ۶۸..... ۱-۳-۱-۲-۲-۲ خودآگاهی و شناخت توانمندی‌ها
- ۶۹..... ۲-۳-۱-۲-۲-۲ احساس ارزشمندی و عزت نفس
- ۶۹..... ۳-۳-۱-۲-۲-۲ توانایی برقراری ارتباطات اجتماعی
- ۶۹..... ۴-۳-۱-۲-۲-۲ آینده‌نگری و دوراندیشی
- ۶۹..... ۵-۳-۱-۲-۲-۲ معنویت
- ۶۹..... ۲-۲-۲-۲-۲ رابطه تاب‌آوری و مفاهیم دینی
- ۶۹..... ۱-۲-۲-۲-۲ مکانیسم‌های تأثیر دین‌داری بر تاب‌آوری
- ۷۰..... ۲-۲-۲-۲-۲ نقش شناخت‌های دینی در تاب‌آوری
- ۷۰..... ۳-۲-۲-۲-۲ سبک تبیین دینی و تاب‌آوری
- ۷۱..... ۴-۲-۲-۲-۲ ابعاد دین‌داری و تاب‌آوری
- ۷۱..... ۵-۲-۲-۲-۲ سرمایه معنوی و تاب‌آوری
- ۷۲..... ۶-۲-۲-۲-۲ نقش زیست معنوی در تاب‌آوری
- ۷۲..... ۷-۲-۲-۲-۲ تمایز رویکرد دینی به تاب‌آوری
- ۷۲..... ۳-۲-۲-۲-۲ کارکردها و جنبه‌های تربیتی تاب‌آوری از منظر منابع دینی
- ۷۴..... ۳-۲-۲ مطالعات کاربردی و مداخله‌ای

- ۷۴.....۱-۳-۲-۲ مداخلات روانشناختی.....
- ۷۵.....۱-۱-۳-۲-۲ رویکردهای نوین در طراحی مداخلات تاب‌آوری.....
- ۷۵.....۲-۱-۳-۲-۲ نقش مؤلفه‌های شناختی در مداخلات تاب‌آوری.....
- ۷۶.....۳-۱-۳-۲-۲ رویکردهای نوین در ارزیابی اثربخشی مداخلات.....
- ۷۷.....۲-۳-۲-۲ مداخلات مبتنی بر معنویت.....
- ۷۷.....۱-۲-۳-۲-۲ اثربخشی مداخلات مبتنی بر معنویت.....
- ۷۸.....۲-۲-۳-۲-۲ کاربردهای عملی مداخلات معنوی در گروه‌های مختلف.....
- ۷۹.....۳-۲-۳-۲-۲ ملاحظات کاربردی در اجرای مداخلات معنوی.....
- ۷۹.....۳-۳-۲-۲ برنامه‌های آموزشی و درمانی.....
- ۸۱.....۴-۲-۲ مطالعات حوزه‌های خاص تاب‌آوری.....
- ۸۱.....۱-۴-۲-۲ تاب‌آوری خانواده.....
- ۸۲.....۱-۱-۴-۲-۲ نقش تاب‌آوری در کیفیت زندگی خانواده.....
- ۸۲.....۲-۱-۴-۲-۲ مدل‌های نظری تاب‌آوری خانواده.....
- ۸۳.....۲-۴-۲-۲ تاب‌آوری تحصیلی.....
- ۸۳.....۱-۲-۴-۲-۲ تعریف و ماهیت تاب‌آوری تحصیلی.....
- ۸۴.....۲-۲-۴-۲-۲ عوامل مؤثر بر تاب‌آوری تحصیلی.....
- ۸۴.....۱-۲-۲-۴-۲-۲ عوامل خطرآفرین.....
- ۸۴.....۲-۲-۲-۴-۲-۲ عوامل محافظتی.....
- ۸۵.....۱-۲-۲-۲-۴-۲-۲ بُعد زیستی.....
- ۸۵.....۲-۲-۲-۲-۴-۲-۲ بُعد روانی.....
- ۸۵.....۳-۲-۲-۲-۴-۲-۲ بُعد اجتماعی.....
- ۸۵.....۴-۲-۲-۲-۴-۲-۲ بُعد معنوی.....

فصل سوم: روش تحقیق.....	۸۶
۳-۱ بخش اول پژوهش: تبیین مدل مفهومی صبر.....	۸۸
۳-۱-۱ روش تحقیق: رویکرد آمیخته از نوع طرح متوالی اکتشافی.....	۸۸
۳-۱-۱-۱ روش کیفی.....	۸۹
۳-۱-۱-۱-۱ روش حوزه های معنایی.....	۹۰
۳-۱-۱-۲ روش تحلیل محتوا.....	۹۲
۳-۱-۱-۳ روش کمی: روش توصیفی پیمایشی یا زمینه یابی.....	۹۷
شاخص روایی محتوایی.....	۹۹
۳-۱-۲ مراحل انجام تحقیق.....	۱۰۰
۳-۱-۲-۱ مرحله اول: تدوین مدل مفهومی.....	۱۰۰
۳-۱-۲-۱-۱ تشکیل حوزه های معنایی.....	۱۰۱
۳-۱-۲-۱-۲ جمع آوری داده ها.....	۱۰۱
۳-۱-۲-۱-۳ غربال به واسطه ضعف کتب.....	۱۰۲
۳-۱-۲-۱-۴ غربال به واسطه ارتباط مفهومی.....	۱۰۲
۳-۱-۲-۱-۵ تجزیه و تحلیل داده ها.....	۱۰۳
۳-۱-۲-۱-۶ کدگذاری باز.....	۱۰۳
۳-۱-۲-۱-۷ کدگذاری محوری.....	۱۰۳
۳-۱-۲-۱-۸ کدگذاری انتخابی.....	۱۰۴
۳-۱-۲-۱-۹ تدوین مدل اولیه مفهومی صبر.....	۱۰۴
۳-۱-۲-۲ مرحله دوم: سنجش روایی مدل مفهومی.....	۱۰۵
۳-۲ بخش دوم پژوهش: تبیین عناصر مفهومی تاب آوری.....	۱۰۶
فرا ترکیب.....	۱۰۶

۳-۳ بخش سوم پژوهش: مقایسه مؤلفه‌های مفهومی دو مفهوم صبر و تاب‌آوری.....	۱۰۸
تحلیل مقایسه‌ای مفهومی.....	۱۰۸
مبانی نظری و فلسفی تحلیل مقایسه‌ای مفهومی.....	۱۰۹
مراحل اجرایی تحلیل مقایسه‌ای مفهومی.....	۱۰۹
مرحله اول: استخراج و تعریف عملیاتی مفاهیم.....	۱۱۰
مرحله دوم: انتخاب معیارهای مقایسه.....	۱۱۰
مرحله سوم: تحلیل جزء به جزء مؤلفه‌ها.....	۱۱۱
مرحله چهارم: تحلیل محورهای اصلی.....	۱۱۱
فصل چهارم: یافته‌ها.....	۱۱۳
۴-۱ تبیین مدل مفهومی صبر.....	۱۱۴
۴-۱-۱ پیشایندهای صبر.....	۱۱۴
۴-۱-۱-۱ عقل.....	۱۱۵
۴-۱-۱-۲ اعتقاد به معارف توحیدی.....	۱۱۸
۴-۱-۱-۱-۲ مالکیت و حاکمیت مطلق خداوند متعال.....	۱۱۸
۴-۱-۱-۲-۲ علم و حکمت و عدالت خداوند متعال.....	۱۲۱
حکمت مصائب و سختی‌های این دنیا.....	۱۲۴
۴-۱-۱-۳ اعتقاد به نتیجه بخش بودن صبر.....	۱۲۶
۴-۱-۱-۳ تسلیم برابر خدا و رضایت به مقدرات او و عبودیت پروردگار متعال.....	۱۳۱
۴-۱-۲ عناصر هسته‌ای صبر.....	۱۳۵
۴-۱-۲-۱ التفات به معارف توحیدی نهادینه شده.....	۱۳۵
۴-۱-۲-۲ قصد راسخ الهی.....	۱۳۸
۴-۱-۳ یاری جستن از خداوند متعال برای تبصیر.....	۱۳۹

- ۴-۲-۱-۴ مدیریت هیجانات منافی با عقل ۱۴۱
- ۴-۲-۱-۵ شکیبایی ۱۴۳
- ۴-۲-۱-۶ استقامت ۱۴۷
- ۴-۲-۱-۷ انتظار گشایش ۱۴۹
- ۴-۱-۳ پیامدها و نتایج صبر ۱۵۳
- ۴-۱-۳-۱ تعالی و رشد وجودی ۱۵۳
- ۴-۱-۳-۲ تحقق گشایش و پاداش الهی ۱۵۶
- ۴-۲ تبیین عناصر مفهومی تاب‌آوری در علم روان‌شناسی ۱۶۰
- ۴-۲-۱ عناصر مفهومی تاب‌آوری در مطالعات پیشین ۱۶۱
- ۴-۱-۲-۱ مطالعه دایر و مک‌گینس (۱۹۹۶): ۱۶۱
- ۴-۱-۲-۲ مطالعه گارسیا-دیا و همکاران (۲۰۱۳): ۱۶۲
- ۴-۱-۲-۳ مطالعه سیستو و همکاران (۲۰۱۹): ۱۶۳
- ۴-۱-۲-۴ مطالعه ولا و پای (۲۰۱۹): ۱۶۴
- ۴-۱-۲-۵ مطالعه احمدی (۱۳۹۹): ۱۶۵
- ۴-۱-۲-۶ مطالعه متایس و همکاران (۲۰۲۲): ۱۶۶
- ۴-۲-۲ فرآیند تحلیل و ترکیب عناصر مفهومی تاب‌آوری در مطالعات گوناگون ۱۶۷
- ۴-۲-۲-۱ مرحله اول: استخراج و شناسایی عناصر مفهومی ۱۶۷
- ۴-۲-۲-۲ مرحله دوم: تحلیل محتوایی و مفهومی ۱۶۷
- ۴-۲-۲-۳ مرحله سوم: تحلیل مقایسه‌ای عناصر مفهومی تاب‌آوری در مطالعات ۱۶۷
- ۴-۲-۲-۴ مرحله چهارم: شناسایی الگوها و مضامین مشترک ۱۶۸
- ۴-۲-۲-۵ مرحله پنجم: دسته‌بندی و طبقه‌بندی عناصر ۱۷۰
- ۴-۲-۲-۶ مرحله ششم: تحلیل روابط و پیوندها ۱۷۱

- ۱۷۱ ۷-۲-۲-۴ مرحله هفتم: یکپارچه سازی و ترکیب
- ۱۷۱ ۱-۷-۲-۲-۴ عناصر درون فردی
- ۱۷۲ ۱-۱-۷-۲-۲-۴ عاملیت و خودکارآمدی
- ۱۷۲ ۲-۱-۷-۲-۲-۴ عزم و اراده
- ۱۷۲ ۳-۱-۷-۲-۲-۴ تحمل پذیری
- ۱۷۲ ۴-۱-۷-۲-۲-۴ نوع عملکردی
- ۱۷۲ ۲-۷-۲-۲-۴ عناصر تعاملی-محیطی
- ۱۷۳ ۱-۲-۷-۲-۲-۴ تعامل اجتماعی و محیطی
- ۱۷۳ ۲-۲-۷-۲-۲-۴ چند سطحی بودن
- ۱۷۳ ۳-۷-۲-۲-۴ عناصر فرآیندی-پویا
- ۱۷۳ ۱-۳-۷-۲-۲-۴ بازگشت و احیا
- ۱۷۳ ۲-۳-۷-۲-۲-۴ پویایی و تحول
- ۱۷۳ ۳-۳-۷-۲-۲-۴ مقابله
- ۱۷۴ ۴-۳-۷-۲-۲-۴ سختی یا خطر
- ۱۷۴ ۴-۷-۲-۲-۴ عناصر سازگاری و رشد
- ۱۷۴ ۱-۴-۷-۲-۲-۴ سازگاری و انطباق
- ۱۷۴ ۲-۴-۷-۲-۲-۴ ذهنی سازی-انسجام
- ۱۷۵ ۳-۴ تبیین تفاوت مؤلفه های مفهومی صبر و تاب آوری روان شناختی
- ۱۸۳ فصل پنجم: نتیجه گیری
- ۱۸۴ ۱-۵ جمع بندی
- ۱۸۷ ۲-۵ محدودیت ها
- ۱۸۸ ۳-۵ پیشنهاد های کاربردی

۴-۵ پیشنهادهای پژوهشی..... ۱۸۸

فهرست منابع..... ۱۸۹

منابع فارسی..... ۱۹۰

مقالات، پایان‌نامه‌ها، نرم‌افزارها و منابع آنلاین..... ۱۹۲

منابع عربی..... ۲۰۰

منابع انگلیسی..... ۲۰۲

فهرست نمودارها

نمودار ۴-۱ مدل مفهومی صبر فضیلت‌مندانه در اسلام..... ۱۶۱

نمودار ۴-۲ مقایسه بصری مؤلفه‌های مفهومی صبر و تاب‌آوری..... ۱۸۳

فصل اول: کلیات و مفاهیم

در این فصل، ابتدا در بخش «بیان مسئله»، به بیان اجمالی مسئله تحقیق پرداخته می‌شود. سپس، در ادامه و تحت عناوین «ضرورت و اهمیت پژوهش»، «پرسش‌های اصلی و فرعی تحقیق» و «مفاهیم تحقیق»، ابعاد مختلف مسئله پژوهش حاضر به‌طور تفصیلی‌تر توضیح و تبیین خواهد شد.

۱-۱ بیان مسئله

دین مبین اسلام، به‌عنوان نظام جامع هدایت بشری، برنامه‌ای عملی و نظام‌مند برای ارتقای وجودی انسان و نیل او به سوی کمال مطلق ارائه می‌دهد. در این نظام معرفتی، مبشران و هادیان دین اسلام با رویکردی دوگانه، از یک‌سو فضایل و خصایص متعالی‌ای را که موجبات رشد و تعالی انسان را فراهم می‌آورد تبیین نموده‌اند، و از سوی دیگر، رذایل و صفات ناپسندی را که مانع حرکت تکاملی او در مسیر صواب می‌شود، با دقت و ظرافت مشخص کرده و پیروان خود را از آن‌ها برحذر داشته‌اند.

در میان فضایل اخلاقی برجسته‌ای که در منابع اصیل اسلامی مورد تأکید قرار گرفته، صبر جایگاهی ویژه دارد. این فضیلت محوری که در آیات متعدد قرآن کریم و روایات معتبر اهل بیت (ع) به کرات مورد ستایش قرار گرفته، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین شاخص‌های کمال انسانی معرفی شده است. اهمیت این موضوع تا حدی است که در منابع اسلامی، صبر به‌عنوان یکی از ارکان اساسی ایمان (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۳۱۵) و از مقومات اصلی سیر و سلوک معنوی محسوب می‌شود.

فقدان یا ضعف این فضیلت اخلاقی از چند منظر قابل تحلیل و بررسی است:

در سطح اول، عدم برخورداری از فضیلت صبر می‌تواند پیامدهای مخرب متعددی در حوزه‌های فردی و اجتماعی به همراه داشته باشد. افراد با ایمان که در معرض چالش‌ها و ناملایمات زندگی قرار

می‌گیرند، در صورت فقدان این فضیلت، ممکن است تعادل روانی-رفتاری خود را از دست داده و با اتخاذ رویکردهای هیجان‌محور و غیرعقلانی، زمینه‌ساز بروز مشکلات متعدد در حیات فردی و اجتماعی خود شوند. این مسئله می‌تواند به تضعیف انسجام اجتماعی و کاهش کارآمدی جامعه ایمانی منجر گردد.

در سطح عمیق‌تر، فارغ از پیامدهای عینی و ملموس فوق‌الذکر، فقدان صبر به‌عنوان یک مانع جدی در مسیر رشد و تعالی معنوی افراد عمل می‌کند. این امر موجب می‌شود انسان‌ها از مسیر اصلی سیر و سلوک معنوی خود منحرف شده و از دستیابی به غایت خلقت خود باز بمانند. اهمیت این بُعد از آن جهت مضاعف می‌شود که بر اساس آموزه‌های دینی، این مسیر تکاملی به‌عنوان علت غایی خلقت آسمان‌ها و زمین (هود:۷) معرفی شده است و انسداد آن به معنای عدم تحقق فلسفه آفرینش و لغویت در نظام هستی خواهد بود.

این ملاحظات نظری و عملی، ضرورت برنامه‌ریزی نظام‌مند برای تربیت و هدایت جامعه مؤمنین به سوی اکتساب و تقویت فضیلت صبر را آشکار می‌سازد. با این حال، تحقق این هدف متعالی مستلزم طی مراحل منطقی و علمی است. در گام نخست، ضروری است مدل مفهومی صبر با رویکرد روش‌شناختی دقیق از منابع معتبر اسلامی استخراج و تبیین گردد تا از این رهگذر، عناصر و مؤلفه‌های بنیادین این مفهوم محوری به‌درستی شناسایی و تحلیل شود.

نکته قابل تأمل آن است که علی‌رغم وجود تحلیل‌های فراوان و عمیق از صبر در میان تراث اسلامی، این تحلیل‌ها اغلب در قالبی غیرنظام‌مند و پراکنده ارائه شده‌اند و فاقد یک چارچوب مفهومی یکپارچه هستند که روابط علی، ماهوی و غایی میان پیشایندها، مؤلفه‌ها و پیامدهای صبر را به‌صورتی منسجم و روش‌مند تبیین نماید. افزون بر این، تعداد بسیار محدود پژوهش‌هایی که با رویکردی روش‌مند به این حوزه ورود کرده‌اند نیز فاقد اتقان و تناسب لازم در روش‌شناسی بوده‌اند. این خلأ، نه تنها امکان سنجش علمی این فضیلت را با چالش مواجه کرده، بلکه مانع اصلی در مسیر تدوین و عملیاتی‌سازی راهبردهای تربیتی دقیق، علمی و کاملاً مؤثر بوده است. نگارنده برای نشان دادن این مهم، در فصل بعدی (پیشینه و ادبیات پژوهش) سعی کرده است پیشینه مطالعات مربوط به صبر را بعد از فحص کامل در پایگاه‌های

معتبر علمی، در یک نظم منطقی به طور کامل ارائه دهد. با مراجعه به آن بخش می توان به صحت ادعای مطرح شده پی برد. بنابراین، پژوهش حاضر در گام نخست، با هدف رفع این نقیصه و از طریق یک رویکرد روش شناختی دقیق، در پی استخراج و تبیین «مدل مفهومی صبر» از منابع معتبر اسلامی است تا شاید بتواند سنگ بنایی متقن برای مطالعات آتی نظری و کاربردی فراهم آورد.

بر این اساس، پژوهش حاضر با رویکردی تحلیلی-مقایسه‌ای، دو هدف عمده را دنبال می‌کند: نخست، استخراج و تبیین مدل مفهومی صبر از منظر آیات و روایات معصومین(ع) با بهره‌گیری از روش‌شناسی علمی مناسب؛ و دوم، تحلیل مقایسه‌ای عناصر مفهومی صبر با مفهوم اصطلاح نزدیک به آن در علم روان‌شناسی معاصر، یعنی تاب‌آوری^۱.

دلیل اصلی این مقایسه، پاسخ به یک چالش فکری مهم است. امروزه در مجامع علمی یک گرایشی عمومی و فراگیر وجود دارد که فضیلت دینی «صبر» را با «تاب‌آوری» در روان‌شناسی یکسان می‌داند. این رویکرد خطرناک است، زیرا ممکن است معنای عمیق و الهی «صبر» را نادیده بگیرد و آن را تنها به یک مهارت عملی برای دستیابی به آرامش و موفقیت در زندگی دنیوی مبدل کند. بنابراین، هدف اصلی پژوهش حاضر از این مقایسه، مشخص کردن تفاوت‌های مبنايي این دو مفهوم است تا از این ساده‌سازی جلوگیری شود.

علاوه بر آن، این تحلیل مقایسه‌ای دو فایده مهم کاربردی را نیز محقق می‌سازد. از یک‌سو، این مقایسه با برجسته‌سازی تفاوت‌ها، به شناختی دقیق و شفاف از ابعاد مفهومی «صبر» می‌انجامد و درکی عمیق‌تر از این فضیلت اخلاقی ارائه می‌دهد. از سوی دیگر، زمینه را برای بهره‌گیری هوشمندانه و نقادانه از دستاوردها و راهکارهای علوم بشری - به فراخور تناسب مفهومی و با حفظ اصالت دینی مفهوم صبر - در راستای تربیت و ارتقای جامعه ایمانی فراهم می‌آورد.

۱-۲ ضرورت و اهمیت پژوهش

در عصر حاضر که پیچیدگی‌های زندگی مدرن و چالش‌های روزافزون اجتماعی، فشارهای روانی متعددی را بر افراد جامعه تحمیل می‌کند، مطالعه و تحلیل مفهوم صبر به عنوان یکی از مهم‌ترین فضایل اخلاقی در منابع اسلامی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این پژوهش از چند منظر حائز اهمیت است که در ادامه به تبیین آنها می‌پردازیم.

نخست آنکه علی‌رغم جایگاه محوری مفهوم صبر در آموزه‌های دینی و کاربرد گسترده آن در توصیه‌های اخلاقی و تربیتی، هنوز تعریف جامع و دقیقی از حدود و ثغور این مفهوم در دسترس نیست. این خلأ مفهومی موجب شده است که در بسیاری از موارد، مربیان و اساتید اخلاق در توصیه‌های خود به برداشت‌های حداقلی و سطحی از این مفهوم اکتفا کنند. این در حالی است که صبر به عنوان یک فضیلت راهبردی، نقشی اساسی در شکل‌گیری شخصیت دینی و تحکیم بنیان‌های جامعه مؤمنانه ایفا می‌کند.

ثانیاً، فقدان درک عمیق از مؤلفه‌های مفهومی صبر، امکان برنامه‌ریزی دقیق برای پرورش این فضیلت در جامعه را با چالش مواجه ساخته است. برای تدوین راهکارهای عملی و مؤثر در جهت تربیت افراد صبور، نیازمند شناخت دقیق ابعاد و مؤلفه‌های این مفهوم هستیم. این شناخت باید مبتنی بر استخراج نظام‌مند از منابع اصیل اسلامی باشد تا بتواند مبنای قابل اتکایی برای برنامه‌های تربیتی فراهم آورد.

ثالثاً، مطالعه مقایسه‌ای میان مفهوم صبر در منابع اسلامی و مفهوم تاب‌آوری در روان‌شناسی معاصر، افق‌های جدیدی را در زمینه بهره‌گیری از یافته‌های علمی برای تقویت برنامه‌های تربیتی می‌گشاید. روان‌شناسی مدرن با رویکردی تجربی و علمی، راهکارهای متعددی را برای افزایش تاب‌آوری افراد ارائه کرده است. شناخت دقیق نقاط اشتراک و افتراق این دو مفهوم می‌تواند به انتخاب هوشمندانه راهکارهایی منجر شود که ضمن سازگاری با آموزه‌های دینی، از پشتوانه علمی نیز برخوردار باشند.

عدم توجه کافی به مفهوم‌شناسی دقیق صبر و تبیین مؤلفه‌های آن می‌تواند پیامدهای نامطلوبی در سطح فردی و اجتماعی به همراه داشته باشد. در سطح فردی، برداشت‌های ناقص یا نادرست از مفهوم صبر ممکن است به شکل‌گیری الگوهای رفتاری ناکارآمد منجر شود. به عنوان مثال، تعبیر نادرست از

صبر به معنای انفعال محض یا پذیرش بی‌قید و شرط شرایط نامطلوب، می‌تواند به تضعیف روحیه مقاومت سازنده و کاهش انگیزه برای تغییر وضعیت موجود بینجامد.

در سطح اجتماعی نیز، فقدان درک صحیح از مفهوم صبر می‌تواند به تضعیف ظرفیت‌های جمعی جامعه ایمانی در مواجهه با چالش‌ها و بحران‌ها منتهی شود. این مسئله به ویژه در شرایط کنونی جامعه که با تحولات سریع اجتماعی و اقتصادی مواجه است، اهمیت مضاعفی می‌یابد. جامعه‌ای که از درک صحیح مفهوم صبر و کاربست مناسب آن در زندگی فردی و اجتماعی برخوردار نباشد، در مواجهه با چالش‌ها آسیب‌پذیرتر خواهد بود.

از منظر کاربردی، این پژوهش می‌تواند زمینه‌ساز تحولی مهم در حوزه تربیت دینی و مشاوره اسلامی باشد. استخراج مؤلفه‌های مفهومی صبر از منابع اسلامی و مقایسه آن با یافته‌های روان‌شناسی معاصر در زمینه تاب‌آوری، می‌تواند به تدوین الگوهای تربیتی کارآمدتر و متناسب با نیازهای جامعه امروز منجر شود. این الگوها می‌توانند در مراکز مشاوره، مؤسسات آموزشی و نهادهای فرهنگی مورد استفاده قرار گیرند.

همچنین، نتایج این پژوهش می‌تواند سهم قابل توجهی در غنی‌سازی ادبیات علمی موجود در حوزه روان‌شناسی اسلامی داشته باشد. بررسی مقایسه‌ای صبر و تاب‌آوری، ضمن ارتقای درک عمیق‌تر از هر دو مفهوم، امکان شناسایی نقاط قوت و محدودیت‌های رویکردهای روان‌شناختی را نیز فراهم می‌آورد. این امر می‌تواند زمینه‌ساز گفتگوی سازنده میان دانش روان‌شناسی معاصر و آموزه‌های اسلامی باشد.

از منظر نظری نیز، این پژوهش می‌تواند به توسعه مدل‌های مفهومی در حوزه مطالعات میان‌رشته‌ای روان‌شناسی و علوم اسلامی کمک کند. شناسایی دقیق مؤلفه‌های مفهومی صبر و تبیین نسبت آن با مفاهیم مشابه در روان‌شناسی معاصر، می‌تواند الگویی برای مطالعات مشابه در خصوص سایر مفاهیم کلیدی در حوزه اخلاق و تربیت اسلامی فراهم آورد.

۳-۱ پرسش‌های اصلی و فرعی پژوهش

این پژوهش در پی یافتن پاسخی برای پرسش اصلی زیر است:

مؤلفه‌های مفهومی صبر با عناصر مفهومی تاب‌آوری در روان‌شناسی، از حیث تحلیل مقایسه‌ای چه رابطه‌ای دارد؟

با توجه به این مسئله اصلی، می‌توان پرسش‌های فرعی مرتبط با آن را به شرح زیر مطرح کرد:

۱. مدل مفهومی فضیلت صبر در آیات و روایات چگونه است؟

۲. عناصر تشکیل دهنده مفهوم تاب‌آوری در منابع روان‌شناسی چیست؟

۳. تفاوت‌های مؤلفه‌های مفهومی صبر در منابع اسلامی با عناصر مفهومی تاب‌آوری در روان‌شناسی چگونه است؟

۴-۱ مفاهیم تحقیق

در این بخش، چهار مفهوم کلیدی شامل «صبر»، «تاب‌آوری روان‌شناختی»، «منابع اسلامی» و «مدل مفهومی» که آشنایی با آن‌ها برای درک دقیق پژوهش حاضر ضروری است، مورد بررسی، تبیین و توضیح قرار خواهند گرفت.

۱-۴-۱ مفهوم شناسی لغوی و اصطلاحی صبر

صبر از جمله مفاهیم کلیدی در فرهنگ اسلامی است که درک دقیق معنا و ریشه‌های آن از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. بخش پیش‌رو، با بررسی و تحلیل جامع مفهوم‌شناسی لغوی صبر آغاز می‌شود و در ادامه، به تبیین مفهوم‌شناسی اصطلاحی آن پرداخته خواهد شد.

۱-۴-۱-۱ مفهوم شناسی لغوی صبر

در این قسمت، به بررسی معنای واژگانی و ریشه‌شناسی صبر بر اساس فرهنگ‌های لغت معتبر زبان عربی می‌پردازیم. هدف ما ارائه تصویری جامع از معنای لغوی این واژه است.

واژه «صبر» از ریشه‌های اصیل زبان عربی است که پیش از ظهور اسلام نیز کاربرد داشته است. بررسی اشعار دوران جاهلیت نشان می‌دهد که این واژه در آن زمان نیز به معنای استقامت و پایداری به کار می‌رفته است (صالحی حاجی آبادی و هادی، ۲۰۱۸، ص ۱۵۳).

مطالعه فرهنگ‌های لغت کهن عربی نشان می‌دهد که معنای اصلی و محوری صبر، «حبس و نگه داشتن» است. این معنا در منابع متعددی مورد تأکید قرار گرفته است:

جوهری در کتاب «الصحاح» صبر را به معنای حبس دانسته است (جوهری، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۷۰۶).

طریحی در «مجمع البحرین» نیز بر همین معنا تأکید کرده است (طریحی، ۱۳۷۵ش، ج ۳، ص ۳۵۸).

حسینی زبیدی در «تاج العروس» صبر را به معنای حبس آورده است (حسینی زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص ۷۰).

فیومی در «المصباح المنیر» نیز صبر را به معنای حبس ذکر کرده است (فیومی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۳۳۱).

این اتفاق نظر در میان لغت‌شناسان برجسته عرب، نشان‌دهنده محوریت مفهوم «حبس و نگه داشتن» در معنای واژگانی صبر است.

۱-۴-۱- مفهوم شناسی اصطلاحی صبر

صبر یکی از مفاهیم کلیدی ولی پیچیده در اخلاق اسلامی است که شناخت و تعریف آن بسیار روشنگر است. صبر در اصطلاح به صورت زیر تعریف می‌شود:

«نگهداری و کنترل [عقلانی] نفس در حالتی خاص که سبب پایداری در انجام کارهای سخت، تحمل مشکلات و سختی‌ها و کنترل تکانه‌های شهوانی و پرخاشگری می‌شود» (امیری و دیگران، ۱۳۹۲، ص ۱۸).

برای این تعریف می‌توان ابعاد معناشناختی و کارکردی متعددی را مورد بررسی قرار داد. در سطح معناشناختی، تعریف مذکور از ساختار مفهومی منسجمی برخوردار است که می‌توان آن را در چندین لایه تحلیل نمود.

در لایه نخست، مفهوم «نگهداری و کنترل نفس» به عنوان جوهره اصلی تعریف قرار دارد. این عبارت دلالت بر فرایندی فعال و آگاهانه دارد که مستلزم اعمال اراده و هشیاری مستمر است. «نگهداری» بُعد استمراری و پایدار این فرایند را نشان می‌دهد، در حالی که «کنترل» به جنبه مدیریتی و تنظیم‌گری آن اشاره دارد.

در لایه دوم، قید «عقلانی» نشان می‌دهد این عملیات صابرا نه زیر نظر عقل است. اوست که این فرایند را در عمل مدیریت می‌کند.

در لایه سوم، عبارت «حالتی خاص» به عنوان قید کیفی عمل می‌کند که ماهیت این فرایند را از حالت‌های عادی و غیرارادی متمایز می‌سازد. این قید بیانگر آن است که خویش‌داری یک وضعیت روان‌شناختی متمایز و هدفمند است که با آگاهی و قصد همراه می‌باشد.

در لایه چهارم، پیامدها و کارکردهای این «حالت خاص» در سه حوزه متجلی می‌شود:

- حوزه عملکردی: که در قالب «پایداری در انجام کارهای سخت» نمود می‌یابد و به توانایی حفظ تمرکز و تداوم فعالیت در مواجهه با چالش‌ها اشاره دارد.
- حوزه مقاومتی: که در عبارت «تحمل مشکلات و سختی‌ها» منعکس شده و ظرفیت مقاومت روانی در برابر عوامل استرس‌زا را نشان می‌دهد.
- حوزه تنظیم هیجانی: که در «کنترل تکانه‌های شهوانی و پرخاشگری» متبلور می‌شود و به مدیریت غرایز و عواطف منفی می‌پردازد.

این تعریف، صبر را نه صرفاً به عنوان یک حالت درونی، بلکه به مثابه مجموعه‌ای از توانمندی‌های عملی مفهوم‌سازی کرده است. بنابراین، تعریف فوق به دلیل شمول و جامعیت نسبت به همه مؤلفه‌های صبر که در بخش یافته‌ها خواهد آمد، به عنوان تعریف مبنا در کل این پژوهش مدنظر قرار خواهد گرفت.

۱-۴-۲ مفهوم شناسی لغوی و اصطلاحی تاب‌آوری روانشناختی

در این بخش، ابتدا مفهوم‌شناسی لغوی تاب‌آوری بررسی می‌شود. سپس، مفهوم‌شناسی اصطلاحی تاب‌آوری مورد توجه قرار گرفته و ابعاد مختلف آن تبیین خواهد شد.

۱-۴-۲-۱ مفهوم‌شناسی لغوی تاب‌آوری

بررسی ریشه‌شناختی و معنای لغوی تاب‌آوری، نقطه آغاز مناسبی برای درک عمیق‌تر این مفهوم است. از منظر ریشه‌شناختی، واژه تاب‌آوری از کلمه لاتین «resiliens» یا «resilio» مشتق شده است که به معنای «بازگشت»، «عقب‌نشینی» و «برگشت با جهش» است (گارسیا- دیا و همکاران، ۲۰۱۳، ص ۲۶۴؛ بکونا، ۲۰۰۶، ص ۱۲۶). این مفهوم که در ابتدا در حوزه فیزیک و مهندسی عمران مطرح بود، به تدریج به علوم اجتماعی راه یافت (بکونا، ۲۰۰۶، ص ۱۲۶).

در فرهنگ لغت، تاب‌آوری به معنای توانایی بازیابی سریع از بیماری، افسردگی، مصیبت یا تغییر تعریف شده است (گارسیا- دیا و همکاران، ۲۰۱۳، ص ۲۶۴). همچنین در تعاریف لغوی، به عنوان مقاومت یک جسم در برابر ضربه و توانایی بازیابی شکل اصلی پس از قرار گرفتن تحت فشار تغییر شکل‌دهنده معرفی شده است. در این تعریف، هر چه مقاومت افزایش یابد، شکنندگی جسم کاهش می‌یابد (بکونا، ۲۰۰۶، ص ۱۲۶).

۱-۴-۲-۲ مفهوم‌شناسی اصطلاحی تاب‌آوری

تاب‌آوری یکی از مفاهیم کلیدی در حوزه روان‌شناسی و علوم رفتاری است که به‌عنوان یکی از توانایی‌های مهم در مواجهه با چالش‌ها و بحران‌های زندگی شناخته می‌شود. این مفهوم، همواره مورد توجه پژوهشگران بوده و تعاریف مختلفی بر اساس رویکردهای نظری گوناگون برای آن ارائه شده است. اما در این پژوهش تعریف تاب‌آوری عبارت است از:

یک قدرت ذهنی و احساسی که انسان را قادر می‌سازد با بحران‌ها مقابله کند و سریع به وضعیت پیش از بحران بازگردد؛ به عبارت دیگر، تاب‌آوری به معنای داشتن انعطاف لازم برای بازگشت به

حالت عادی است که طی آن، انسان پس از گذراندن دوره‌ای از محنت و اضطراب، به دوران آرامش و طمأنینه (همان حالت اول) باز می‌گردد (استفن^۱، ۲۰۱۴).

تعریف فوق ساختاری یکپارچه دارد که می‌توان قیود آن را از جنبه‌های گوناگون بررسی و تحلیل نمود (استفن، ۲۰۱۴):

۱. ابتدا می‌بایست به واسطه تحلیل به ظرافت‌های عبارت «قدرت ذهنی و احساسی» توجه کنیم. این ترکیب نشان می‌دهد که تاب‌آوری یک مهارت چندبعدی است. بُعد ذهنی آن به توانایی تحلیل موقعیت، درک شرایط بحرانی، و اتخاذ راهبردهای مناسب اشاره دارد. بُعد احساسی نیز به ظرفیت مدیریت هیجانات، کنترل اضطراب، و حفظ ثبات عاطفی در شرایط دشوار می‌پردازد.
۲. مفهوم «مقابله با بحران‌ها» در این تعریف، فراتر از صرف تحمل یا مقاومت است. مقابله در اینجا به معنای پاسخ فعال و هدفمند به چالش‌هاست. نکته مهم این است که تعریف از واژه «بحران‌ها» به صورت جمع استفاده می‌کند که نشان‌دهنده تنوع و تعدد چالش‌هایی است که فرد تاب‌آور می‌تواند با آن‌ها مواجه شود.
۳. قید «سریع» در بازگشت به وضعیت پیش از بحران، یک عنصر کلیدی است. این قید نشان می‌دهد که صرف بازگشت به حالت عادی کافی نیست، بلکه سرعت این بازگشت نیز اهمیت دارد. این سرعت نشان‌دهنده کارآمدی مکانیسم‌های سازگاری فرد است.
۴. عبارت «انعطاف لازم» در تعریف، به یک ویژگی بنیادین اشاره دارد. این انعطاف‌پذیری نشان می‌دهد که تاب‌آوری یک خصیصه پویا و قابل تنظیم است که می‌تواند متناسب با شرایط مختلف تغییر کند. «لازم» بودن انعطاف نیز اشاره به این دارد که میزان انعطاف باید متناسب با موقعیت باشد، نه بیش از حد و نه کمتر از آن.
۵. دوگانه «محنت و اضطراب» در مقابل «آرامش و طمأنینه» یک تقابل معنادار را نشان می‌دهد. این تقابل به وضوح نشان می‌دهد که تاب‌آوری پلی است میان این دو وضعیت متضاد و توانایی گذار از یکی به دیگری را فراهم می‌کند.

در طول روند این پژوهش تعریف فوق به عنوان مبنای نویسنده قرار خواهد گرفت. دلیل این انتخاب هم جامعیت و گویا بودن این تعریف نسبت به جنبه های مختلف تاب آوری روانشناختی می باشد. دقت نظر در پیشینه مفصلی که در بخش دوم راجع به تاب آوری منعکس شده، صحت این ادعا را تأیید خواهد کرد.

۱-۳-۴ مدل مفهومی

مدل مفهومی^۱ در علوم رفتاری، یک ساختار نظری یا بازنمایی ساده شده است که برای توضیح، فهم و شبیه سازی مفاهیم و پدیده های پیچیده به کار می رود. این مدل ها به عنوان ابزارهایی برای سازمان دهی دانش و تسهیل ارتباط بین محققان، متخصصان و ذینفعان عمل می کنند و چارچوبی برای تدوین فرضیه ها و راهنمایی تحقیقات تجربی فراهم می آورند (رابرتز^۲ و همکاران، ۲۰۱۲).

هدف مدل های مفهومی، تبدیل دانش مرتبط با فرایندها یا تصمیمات، به یک ساختار قابل فهم و کاربردی است (رابرتز و همکاران، ۲۰۱۲). این مدل ها معمولاً از آرایش و ترکیب مجموعه ای از مفاهیم نظری تشکیل می شوند تا ابعاد اساسی یک موضوع یا پدیده را به صورت تصویری یا کلامی نمایش دهند و امکان شناخت، تحلیل و پیش بینی را ممکن سازند (سانتورو^۳، ۲۰۲۳).

در تحقیقات و پژوهش ها، مدل مفهومی اغلب چندبعدی طراحی می شود که دارای مؤلفه های بنیادین مرتبط با یکدیگر است (سانتورو، ۲۰۲۳). این مؤلفه ها در قالب یک ساختار منسجم و از دیدگاه فراگیر و گسترده نشئت می گیرند و معمولاً روایی محتوایی آن ها توسط کارشناسان خبره و متخصصان آن حوزه مورد تأیید قرار می گیرد (پاتریک^۴، ۲۰۱۱؛ سانتورو، ۲۰۲۳). این مدل ها می توانند به دو صورت تصویری (مانند نمودارها، چارت ها و دیاگرام ها) یا کلامی (توصیف متنی روابط و مؤلفه ها) بازنمایی شوند (رابرتز و همکاران، ۲۰۱۲).

1 . conceptual model

2 . Roberts

3 . Santoro

4 . Patrick

۱-۴-۴ سازه

سازه^۱ به مثابه یکی از مفاهیم بنیادین روش‌شناسی تحقیق، ستون فقرات نظریه‌پردازی علمی، به‌ویژه در علوم رفتاری را تشکیل می‌دهد. در تعریف دقیق، سازه یک انتزاع نظری یا مفهوم فرضی است که برای تبیین، توضیح و سنجش پدیده‌ها و فرآیندهای پیچیده‌ای به کار می‌رود که به طور مستقیم قابل مشاهده نیستند (استراوس^۲ و اسمیت^۳، ۲۰۰۹).

اگرچه سازه‌ها موجوداتی انتزاعی، فرآیندها یا رویدادهایی فرضی تلقی می‌شوند (مک‌کورکودال^۴ و میل^۵، ۱۹۴۸)، اما وجه تمایز آن‌ها در قابلیت سنجش و اندازه‌گیری از طریق شاخص‌ها و معیارهای عملیاتی نهفته است. به عبارت دیگر، یک سازه معتبر باید از طریق فرایند «عملیاتی‌سازی»^۶ به متغیرهای قابل اندازه‌گیری تبدیل شود.

بر این اساس، تعریف جامع سازه بر سه مرحله اساسی استوار است: (۱) انتزاع مفهومی^۷ که به عدم قابلیت مشاهده مستقیم آن اشاره دارد؛ (۲) عملیاتی‌سازی به معنای تعریف آن از طریق مجموعه‌ای از شاخص‌های قابل سنجش؛ و (۳) آزمون تجربی^۸ که بر قابلیت تست، اعتبارسنجی و بررسی روابط نظری آن تأکید دارد (کرونباخ^۹ و میل، ۱۹۵۵؛ بورس‌بوم^{۱۰} و همکاران، ۲۰۰۴).

در بیان تفاوت میان سازه و مدل مفهومی باید گفت، سازه، مفهومی خرد و بنیادین برای سنجش ویژگی‌های ذهنی-رفتاری است، حال آنکه مدل مفهومی ساختاری فرادستی و کلی‌نگر برای نمایش روابط نظام‌مند میان سازه‌ها و مفاهیم تحقیق به‌منظور حمایت از نظریه‌پردازی و پژوهش تجربی است

1 . Construct

2 . Strauss

3 . Smith

4 . Mac Corquodale

5 . Meehl

6 . Operationalization

7 . Conceptual Abstraction

8 . Empirical Testing

9 . Cronbach

10 . Borsboom

(رابرتز و همکاران، ۲۰۱۲؛ سانتورو و همکاران، ۲۰۲۳؛ پاتریک و همکاران، ۲۰۱۱؛ سالزبرگر^۱، ۲۰۱۳؛ بورس‌یوم و همکاران، ۲۰۰۴؛ مه‌لینگ^۲ و همکاران، ۲۰۰۹).

بر این اساس می‌توان تفاوت‌های اساسی این دو اصطلاح به این صورت تبیین کرد:

۱. **سطح تجرید و جایگاه:** سازه، مفهومی بنیادین و منفرد یا چندبعدی است که بر یک ویژگی یا بُعد خاص متمرکز است؛ در حالی که مدل مفهومی ساختاری فرادستی و نظام‌یافته است که ترکیب و روابط میان چندین سازه، متغیر و مؤلفه را سازمان‌دهی می‌کند (سالزبرگر، ۲۰۱۳؛ رابرتز و همکاران، ۲۰۱۲).

۲. **کارکرد نظری و عملی:** سازه برای سنجش مستقیم و آزمون تجربی به صورت ابزار روان‌سنجی تعریف و عملیاتی می‌شود؛ مدل مفهومی اما برای تصویر کلی نظام مفهومی، توسعه نظریه، فرضیه‌پردازی، و طراحی ساختار مطالعات پژوهشی به کار می‌رود (پاتریک و همکاران، ۲۰۱۱؛ سانتورو و همکاران، ۲۰۲۳).

۳. **ماهیت و اجزا:** سازه بیشتر بر مفاهیمی همچون هوش، اضطراب یا انگیزش — هر یک به‌عنوان بخشی از مدل مفهومی — متمرکز است و مدل مفهومی دربرگیرنده مجموع این سازه‌ها و روابط ساختاری بین آن‌هاست (مه‌لینگ و همکاران، ۲۰۰۹؛ سانتورو و همکاران، ۲۰۲۳).

۴. **اعتبار سنجی:** اعتبار سازه‌ای^۳ ویژه سازه‌هاست و دلالت بر انطباق اندازه‌گیری با تعریف نظری دارد؛ در حالی که مدل مفهومی با روایی محتوایی^۴ تخصصی و تأیید خبرگان سنجیده می‌شود (پاتریک و همکاران، ۲۰۱۱).

1 . Salzberger

2 . Mehling

3 . Construct validity

4 . Content validity

۱-۴-۵ مؤلفه‌های مفهومی (عناصر مفهومی)

مؤلفه‌های مفهومی^۱ به عناصر، ابعاد یا اجزای اصلی و بنیادینی اشاره دارند که یک مفهوم، سازه یا مدل نظری را تشکیل می‌دهند و از طریق آن‌ها ساختار و روابط مفهوم مورد مطالعه تعریف، توضیح و عملیاتی می‌شود (لافت^۲ و همکاران، ۲۰۲۲). در واقع، مؤلفه‌های مفهومی عبارت‌اند از واحدهای ساختاری و معنایی که مجموعاً ماهیت، دامنه و روابط میان متغیرهای اصلی یک پدیده علمی یا مدل را نمایش می‌دهند و در چارچوب نظری یا مدل مفهومی پژوهش قرار می‌گیرند (لافت و همکاران، ۲۰۲۲؛ روکو^۳ و پلاخوتنیک^۴).

1 . Conceptual Components

2 . Luft

3 . Rocco

4 . Plakhotnik

فصل دوم: ادبیات و پیشینه تحقیق

مسئله مورد بررسی در این پژوهش شامل دو بخش مجزا است که هر یک دارای ادبیات و پیشینه پژوهشی مختص به خود هستند. بر همین اساس، در آغاز این فصل به مرور ادبیات پژوهش مرتبط با

مفهوم صبر پرداخته خواهد شد و در ادامه، ادبیات پژوهشی موجود در خصوص تاب‌آوری روان‌شناختی مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲-۱ صبر

مطالعات گوناگونی پیرامون مفهوم صبر انجام شده است. این واژه از زوایای مفهومی متعددی برخوردار بوده و گستره ارتباطی وسیعی را شامل می‌شود. در ادامه، با دسته‌بندی این پژوهش‌ها، به تشریح ابعاد مختلف ادبیات تحقیق مرتبط با این مفهوم پرداخته خواهد شد.

۲-۱-۱ معناشناسی و مفهوم‌شناسی صبر

مطالعات مختلف در زمینه صبر، مفاهیم متعددی از این واژه ارائه داده‌اند که به منجر به شکل‌گیری ادبیاتی گسترده در این حوزه شده است. برای ارائه خلاصه‌ای از این ادبیات، ابتدا به مفهوم‌شناسی صبر از منظر آیات و روایات پرداخته می‌شود و سپس با بررسی مفهوم‌شناسی صبر از دیدگاه روان‌شناختی، فلسفی و اخلاقی - عرفانی، بحث ادامه می‌یابد. در نهایت، تفاوت این مفهوم با واژه‌های هم‌سو و شبکه معنایی مفهوم صبر مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲-۱-۱-۱ مفهوم‌شناسی صبر از منظر آیات و روایات

صبر یکی از مفاهیم کلیدی در آیات و روایات محسوب می‌شود که در مطالعات مختلف، تعاریف متعددی از آن ارائه شده است. در این بخش، به بررسی و تحلیل تعاریف مطرح‌شده در مطالعات پرداخته می‌شود و پس از دسته‌بندی و تحلیل آنها، تعریفی جامع از صبر، متناسب با تعاریف بیان‌شده، ارائه خواهد شد.

۲-۱-۱-۱-۲ دسته‌بندی تعاریف صبر در مطالعات

گستره وسیعی از مطالعات به تعریف صبر بر اساس آیات و روایات پرداخته‌اند. پس از تحلیل و ارزیابی این تعاریف، می‌توان آن‌ها را در چهار دسته اصلی طبقه‌بندی نمود:

۲-۱-۱-۱-۱-۲ صبر به عنوان یک حالت روانی

در این دسته، صبر به عنوان یک وضعیت درونی و روانی تعریف می‌شود:

«ثبات نفس و اطمینان آن و مضطرب نگشتن در بلایا و مصائب» (شریعتی و دیگران، ۱۴۰۱، ص ۵۸)

«ثبات و استحکام و قدرت مقاومت روح» (حسین ثابت، ۱۳۹۱، ص ۹۶)

«حالت خاصی از نفس که در آن، فرد در برابر سختی‌ها و مشکلات مقاومت می‌کند» (نوری، ۱۳۸۷،

ص ۱۴۵)

۲-۱-۱-۱-۱-۲ صبر به عنوان یک فرآیند کنترل و مدیریت

این دسته بر جنبه‌های کنترلی و مدیریتی صبر تمرکز دارد:

«نگهداری و کنترل نفس در حالتی خاص که سبب پایداری در انجام کارهای سخت، تحمل مشکلات

و سختی‌ها و کنترل تکانه‌های شهوانی و پرخاشگری می‌شود» (امیری و دیگران، ۱۳۹۲، ص ۱۸)

«تسلط بر قلب و کنترل نظام نفس» (مروتی و دیگران، ۱۳۹۷، ص ۲۴)

«خود نگهداری و ثبات» (رستمی، ۱۴۰۲، ص ۲)

۲-۱-۱-۱-۱-۲ صبر به عنوان یک فضیلت اخلاقی

در این دسته، صبر به عنوان یک ویژگی اخلاقی و ارزشی مطرح می‌شود:

«صفت بازدارنده و عامی که گرایش‌های غریزی و نفسانی انسان را حبس و در قلمرو عقل و شرع،

محدود می‌کند» (دانشی و سالاری، ۱۳۹۴، ص ۴-۵)

«فضیلت جامع که هم جنبه بازدارندگی دارد و هم جنبه برانگیزانندگی» (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۵،

ص ۱۶۷-۱۶۸)

۲-۱-۱-۱-۱-۲ صبر به عنوان یک مفهوم چند بعدی

این دسته، صبر را به عنوان مفهومی پیچیده و چند وجهی معرفی می‌کند:

«حفظ طمأنینه در برابر دشواری‌ها و مهار مستمر نفس از بی‌تاب شدن» (صالحی حاجی آبادی و

هادی، ۱۳۹۷، ص ۱۵۹)

«مقاومت در سه سطح: درونی (منع باطن از اضطراب)، گفتاری (نگهداشتن زبان از شکایت)، و رفتاری (کنترل اعضا از حرکات غیرمعتاد)» (خوشحال، ۱۳۸۲، ص ۱۷۵)

«شکیبایی و خودداری نفس بر آنچه عقل و شرع حکم می‌کند» (ویستا، ۱۴۰۳)

۲-۱-۱-۲ تدوین تعریف جامع صبر و تبیین ارتباط اجزای آن با تعاریف پیشین

با در نظر گرفتن نکات ضعف و قوت تعاریف پیشین، تعریف جامع صبر به شرح زیر ارائه می‌شود:

«صبر عبارت است از فرآیند مستمر حفظ تعادل روانی و رفتاری در مواجهه با چالش‌ها و دشواری‌های زندگی، که با تکیه بر اصول اخلاقی و معنوی، موجب کنترل امیال نفسانی، مدیریت هیجانات، و ارتقای ظرفیت فردی در جهت رشد و تعالی می‌شود.»

با ارائه تعریف جامع، اکنون به تشریح دقیق ارتباط میان اجزای این تعریف با تعاریف مطالعات پیشین پرداخته خواهد شد تا میزان انسجام و تکامل آن در مقایسه با تعاریف پیشین به‌طور کامل مورد بررسی قرار گیرد.

❖ فرآیند مستمر

این عبارت مستقیماً از تعریف صالحی حاجی آبادی و هادی (۱۳۹۷) اقتباس شده است که صبر را «مهار مستمر نفس از بی‌تاب شدن» (ص ۱۵۹) توصیف می‌کنند. این مفهوم همچنین با تعریف امیری و دیگران (۱۳۹۲) که صبر را «نگهداری و کنترل نفس در حالتی (ویژگی) خاص» (ص ۱۸) می‌دانند، همخوانی دارد. استفاده از واژه «فرآیند» به جای «حالت» یا «ویژگی»، به‌خوبی نشان می‌دهد که صبر یک عمل مداوم و پویاست، نه یک خصیصه ثابت.

❖ حفظ تعادل روانی و رفتاری

این بخش ترکیبی از چندین تعریف است:

«ثبات نفس و اطمینان آن و مضطرب نگشتن در بلایا و مصائب» (شریعتی و دیگران، ۱۴۰۱، ص ۵۸)

«ثبات و استحکام و قدرت مقاومت روح» (حسین ثابت، ۱۳۹۱، ص ۹۶)

«منع باطن از اضطراب، نگهداشتن زبان از شکایت، و کنترل اعضا از حرکات غیرمعتاد» (خوشحال،

۱۳۸۲، ص ۱۷۵)

استفاده از عبارت «تعادل روانی و رفتاری» به جای «ثبات نفس» یا «قدرت مقاومت روح» نشان‌دهنده

تلاش برای ترکیب جنبه‌های درونی و بیرونی (رفتاری) صبر است.

❖ مواجهه با چالش‌ها و دشواری‌های زندگی

این عبارت برگرفته از چندین تعریف است، از جمله:

«حالت خاصی از نفس که در آن، فرد در برابر سختی‌ها و مشکلات مقاومت می‌کند» (نوری، ۱۳۸۷،

ص ۱۴۵)

«خود نگهداری و ثبات در مواجهه با سختی‌ها و مقاومت در برابر ناملايمات» (رستمی، ۱۴۰۲،

ص ۲)

استفاده از عبارت «چالش‌ها و دشواری‌های زندگی» به جای «سختی‌ها» یا «ناملايمات» نشان‌دهنده

گستره وسیع‌تری از موقعیت‌هایی است که صبر در آنها کاربرد دارد.

❖ تکیه بر اصول اخلاقی و معنوی

این بخش بر اساس تعاریفی است که صبر را یک فضیلت اخلاقی می‌دانند:

«صفت بازدارنده و عامی که گرایش‌های غریزی و نفسانی انسان را حبس و در قلمرو عقل و شرع،

محدود می‌کند» (دانشی و سالاری، ۱۳۹۴، ص ۴-۵)

- «فضیلت جامع که هم جنبه بازدارندگی دارد و هم جنبه برانگیزانندگی» (دهقانی فیروزآبادی،

۱۳۹۵، ص ۱۶۷-۱۶۸)

به جای واژه «عقل و شرع» یا «فضیلت» از عبارت «اصول اخلاقی و معنوی» که معنای دو واژه پیشین را در بر می‌گیرد، استفاده شده است.

❖ کنترل امیال نفسانی، مدیریت هیجانات

این عبارت ترکیبی از مفاهیم مطرح شده در تعاریف زیر است:

«پایداری در انجام کارهای سخت، تحمل مشکلات و سختی‌ها و کنترل تکانه‌های شهوانی و پرخاشگری» (امیری و دیگران، ۱۳۹۲، ص ۱۸)

«تسلط بر قلب و کنترل نظام نفس» (مروتی و دیگران، ۱۳۹۷، ص ۲۴)

به جای «کنترل تکانه‌های شهوانی و پرخاشگری» یا «تسلط بر قلب» از عبارات «کنترل امیال نفسانی» و «مدیریت هیجانات» که معنای آنها را در بر می‌گیرد، استفاده شده است.

❖ ارتقای ظرفیت فردی در جهت رشد و تعالی

این بخش پایانی، اگرچه به طور مستقیم در تعاریف قبلی ذکر نشده، از مجموع مفاهیم مطرح شده در تعاریف مختلف استنباط می‌شود. به عنوان مثال:

«ایجاد روحیه قوی در راه اهداف عالیه انسانی و انجام وظیفه» (حسین ثابت، ۱۳۹۱، ص ۹۷)

«شکیبایی و خودداری نفس بر آنچه عقل و شرع حکم می‌کند» (ویستا، ۱۴۰۳)

استفاده از عبارت «ارتقای ظرفیت فردی در جهت رشد و تعالی» نشان‌دهنده تلاش برای بیان هدف نهایی و نتیجه مثبت صبر است که در تعاریف قبلی به صورت ضمنی وجود داشته است.

این تعریف جامع تلاش می‌کند تا ضمن در بر گرفتن تمامی جنبه‌های مهم صبر که در تعاریف قبلی مطرح شده، از محدودیت‌ها و نقاط ضعف آنها اجتناب کند. این تعریف، صبر را به عنوان یک مفهوم چند بعدی و پویا معرفی می‌کند که جنبه‌های روانشناختی، رفتاری، اخلاقی و معنوی را در بر می‌گیرد و در عین حال، کاربردی و قابل فهم است.

۲-۱-۱-۲ مفهوم‌شناسی روانشناختی صبر

صبر یک سازه روان‌شناختی، مفهومی چندبعدی و پیچیده است که فراتر از تحمل منفعلانه حوادث قرار می‌گیرد. در ادبیات روان‌شناختی، پژوهشگران مختلف تلاش کرده‌اند تا این مفهوم را از منظر علمی تبیین کنند. بلونت و جانسیک در مطالعات خود، صبر را مفهومی چندبعدی معرفی کرده‌اند که سه مؤلفه اصلی خودگردانی، مقابله، و واکنش کریمانه در مقابل تأخیر را در بر می‌گیرد (امیری، ۱۳۹۱، ص ۷۳).

مهرابیان در تعریفی جامع، صبر را به عنوان گرایش به متین بودن، پایدار بودن، خویش‌دار بودن و توانایی مواجهه با دشواری‌ها معرفی کرده است. این تعریف، صبر را از مفاهیمی همچون به تأخیر انداختن پاداش و تکانش‌گری متمایز می‌سازد (همان، ص ۷۳). در همین راستا، اشنایتکر^۱ و انومس^۲ نیز تأکید می‌کنند که صبر مفهومی متمایز از «تأخیر ارضا» یا «خودگردانی» است و نمی‌توان این دو را معادل دقیقی برای صبر به حساب آورد (همان).

در بررسی ماهیت روان‌شناختی صبر، خرمائی و همکاران (۱۳۹۳) تأکید می‌کنند که صبر دارای ماهیتی نفسانی است که در تعاملات فرد با محیط و شرایط دشوار نمود پیدا می‌کند. برخلاف تصور عامه، صبر یک حالت انفعالی نیست، بلکه فعالیتی عقلانی است که فرد صابر برای رسیدن به اهداف خود از آن بهره می‌برد (ص ۸۴).

در حوزه مقابله با فشارهای روانی، صبر به عنوان یک راهبرد مقابله‌ای مذهبی عمل می‌کند که از طریق ایجاد توازن بین منابع درونی و محیطی با فشار روانی مقابله می‌کند. نوری (۱۳۸۷) چهار کارکرد اصلی برای صبر شناسایی کرده است: مقابله با فشار روانی، موفقیت در تحصیل و شغل، مهار هیجان خشم و دین‌داری (خرمائی و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۸۶).

در ادبیات روان‌شناختی، سه مفهوم نزدیک به صبر شناسایی شده است: خودتنظیمی، خودمهارگری و خویش‌داری. خودتنظیمی به توانایی فرد در کنترل رفتار، افکار و هیجانات خود اشاره دارد.

۱. Schnitker

۲. Enomus

خودمهارگری به توانایی مقاومت در برابر وسوسه‌ها و تکانه‌های آنی مربوط می‌شود، و خویش‌داری به معنای توانایی کنترل امیال و خواسته‌های نفسانی است (نوری، ۱۳۸۷، ص ۱۴۵-۱۴۷).

از نظر کارکردی، صبر دارای دو جنبه سلبی (بازدارنده) و ایجابی (هدایت‌گرانه) است که به ترتیب از هدر رفتن انرژی‌های روانی جلوگیری کرده و به جهت‌دهی و تقویت جنبه‌های همگرا منجر می‌شود (ثابت حسین، ۱۳۸۷، ص ۱۳۰). این ویژگی‌های دوگانه، صبر را به عنوان یک مکانیسم سازگاری مؤثر در مواجهه با دشواری‌ها معرفی می‌کند.

در مجموع، مفهوم‌سازی روان‌شناختی صبر نشان می‌دهد که این سازه، مفهومی چندبعدی است که فراتر از تحمل منفعلانه شرایط دشوار قرار می‌گیرد و شامل مجموعه‌ای از توانمندی‌های شناختی، هیجانی و رفتاری است که به فرد در مواجهه مؤثر با چالش‌های زندگی کمک می‌کند.

۲-۱-۱-۳ مفهوم‌شناسی عرفانی - اخلاقی صبر

صبر به عنوان یکی از مهم‌ترین فضایل اخلاقی و مقامات عرفانی، جایگاه ویژه‌ای در اندیشه اسلامی دارد. این مفهوم در حوزه‌های مختلف اخلاق و عرفان اسلامی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. در این بخش، به بررسی مفهوم صبر از دو منظر اخلاقی و عرفانی می‌پردازیم.

۲-۱-۱-۳-۱ مفهوم‌شناسی اخلاقی صبر

در علم اخلاق اسلامی، صبر به عنوان یکی از فضایل اساسی مطرح شده است. دو رویکرد اصلی در تبیین مفهوم اخلاقی صبر قابل شناسایی است:

۲-۱-۱-۳-۱-۱ رویکرد فلسفی (اخلاق فیلسوفانه):

در این رویکرد که ریشه در اندیشه‌های فلاسفه مسلمان دارد، صبر در چارچوب نظریه اعتدال تبیین می‌شود. بر اساس این نظریه، صبر حد وسط میان دو رذیلت افراط و تفریط است. افراط در صبر می‌تواند به شکل جمود و بی‌تفاوتی نسبت به مشکلات بروز کند، در حالی که تفریط به صورت بی‌تابی و عدم تحمل در برابر کوچک‌ترین مشکلات نمود می‌یابد (ویستا، ۱۴۰۳، ص ۱).

ملا مهدی نراقی در کتاب «جامع السعادات» به تفصیل به بررسی صبر در چارچوب نظریه اعتدال می‌پردازد. او ضمن تعریف صبر و اقسام آن، حد وسط صبر و انحرافات افراطی و تفریطی آن را تبیین می‌کند و راهکارهایی عملی برای دستیابی به این فضیلت ارائه می‌دهد (همان، ص ۱-۲).

۲-۱-۱-۳-۱-۲ رویکرد عرفانی (اخلاق عارفانه):

در این رویکرد، صبر فراتر از یک فضیلت اخلاقی صرف، مرحله‌ای مهم در مسیر کمال انسانی و قرب الهی به شمار می‌رود. عرفا صبر را به عنوان یکی از منازل سلوک معرفی می‌کنند که سالک باید آن را طی کند تا به مقامات بالاتر دست یابد (همان، ص ۲).

خواجه نصیرالدین طوسی در کتاب «اوصاف الاشراف» صبر را در زمره منازل سیر و سلوک قرار داده و آن را پس از مقاماتی چون خلوت، تفکر، خوف و رجاء مطرح می‌کند. این نشان می‌دهد که در نگاه عارفانه، صبر مرحله‌ای پیشرفته در سیر معنوی انسان است (همان).

۲-۳-۱-۱-۲ مفهوم‌شناسی عرفانی صبر

در عرفان اسلامی، صبر جایگاه ویژه‌ای دارد. این فضیلت یکی از مقامات مهم سلوکی به شمار می‌رود. عرفا تعاریف و تقسیم‌بندی‌های متعددی از صبر ارائه داده‌اند:

۲-۱-۱-۳-۱-۲ تعریف صبر در اصطلاح عرفانی:

در اصطلاح عرفانی، صبر به معنای ترک شکایت از بلا به غیر خداست. این تعریف نشان می‌دهد که صبر در عرفان، صرفاً تحمل سختی‌ها نیست، بلکه نوعی ادب و تسلیم در برابر خداوند است (اسماعیلی، ۱۳۸۹، ص ۵).

جنید بغدادی، از عرفای بزرگ، صبر را «بازداشتن نفس با خدای تعالی بدون جزع» تعریف می‌کند. این تعریف بر دو نکته مهم تأکید دارد: اول، ارتباط مستقیم با خداوند در حین صبر، و دوم، عدم بی‌تابی و جزع (همان).

۲-۱-۱-۲ مراتب صبر در عرفان:

عرفا برای صبر مراتب مختلفی قائل شده‌اند. یکی از رایج‌ترین تقسیم‌بندی‌ها، تقسیم صبر به سه مرتبه است:

(الف) صبر عوام: صبر در برابر بلا و مصیبت‌های ظاهری.

(ب) صبر خواص: صبر در طاعات و عبادات.

(ج) صبر خاص‌الخاص: صبر عاشقانه در مقام فنا (خوشحال، ۱۳۸۲، ص ۱۷۸)

میب‌دی در تفسیر آیه ۱۲۹ سوره بقره می‌گوید: «صبر بر بلا، صبر محبان است و صبر در طاعت، صبر راجیان است» (همان). این تقسیم‌بندی نشان می‌دهد که صبر در عرفان اسلامی مفهومی پویا و تکاملی است که با رشد معنوی سالک، معنا و کیفیت آن نیز تغییر می‌کند.

۲-۱-۱-۲ اقسام صبر از دیدگاه عرفا:

عرفا به منظور تعریف صبر، آن را به اقسام مختلفی تقسیم کرده‌اند. یکی از جامع‌ترین تقسیم‌بندی‌ها به شرح زیر است:

(الف) صبر نفس: شامل صبر از مراد (صبر از محرمات و مکروهات) و صبر بر مکروه (صبر بر انجام واجبات و مستحبات).

(ب) صبر قلب: شامل صبر بر مکروه (صبر بر تصفیه نیت و اخلاص) و صبر از مراد (صبر بر دوام مراقبت و ذکر الهی).

(ج) صبر روح: شامل صبر بر مکروه (صبر در مشاهده جمال الهی) و صبر از مراد (صبر از اکتحال بصیرت به نور مشاهده جمال ازلی) (اسماعیلی، ۱۳۸۹، ص ۶-۷).

این تقسیم‌بندی نشان می‌دهد که صبر در عرفان اسلامی مفهومی چند لایه و عمیق است که از سطح کنترل نفس آغاز می‌شود و تا عالی‌ترین تجارب روحانی ادامه می‌یابد.

۲-۱-۱-۳-۲-۴ حقیقت صبر از دیدگاه عرفا:

حقیقت صبر «بیرون آمدن از بلا بر حسب شدن اندروی» است. این تعریف عمیق نشان می‌دهد که صبر صرفاً تحمل منفعلانه مشکلات نیست، بلکه نوعی حرکت و پویایی در مواجهه با سختی‌ها را در بر می‌گیرد (همان، ص ۱۱).

۲-۱-۱-۳-۵ دیدگاه امام خمینی درباره صبر

امام خمینی به عنوان یکی از فقیهان عارف شیعه، نگاهی جامع به مفهوم صبر دارد که تلفیقی از رویکردهای فقهی، فلسفی و عرفانی است. ایشان صبر را از سه منظر بررسی می‌کند:

الف) از دیدگاه شریعت: صبر به عنوان تکلیف شرعی

ب) از منظر عقل: صبر به عنوان فضیلت عقلانی

ج) از نگاه عرفان: صبر به عنوان مقام معنوی (افراسیاب پور، ۱۳۹۱، ص ۲۶۱-۲۶۲)

امام خمینی (ره) برای صبر مراتب مختلفی قائل است و برای هر مرتبه تعریفی ارائه می‌دهد:

۱. صبر عوام: صبر در برابر مصیبت‌های ظاهری

۲. صبر خواص: صبر در برابر هواهای نفسانی

۳. صبر خاص‌الخاص: صبر در مقام فنا و بقا

۴. صبر در مقام جمع: صبر همراه با رضا و تسلیم (همان، ص ۴۱۸-۴۲۱)

این مراتب نشان می‌دهد که از دیدگاه امام خمینی (ره)، صبر مفهومی پویا و تکاملی است که از ظاهر به باطن و از کثرت به وحدت حرکت می‌کند.

در مجموع، بررسی مفهوم‌شناسی اخلاقی و عرفانی صبر نشان می‌دهد که این مفهوم در اندیشه اسلامی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. صبر نه تنها به عنوان یک فضیلت اخلاقی، بلکه به عنوان

یکی از مهم‌ترین مقامات عرفانی مطرح می‌شود که نقش کلیدی در رشد معنوی و تعالی روحی انسان ایفا می‌کند.

۲-۱-۱-۴ مقایسه تطبیقی صبر و مفاهیم هم‌سو

فضیلت صبر همواره مورد توجه پژوهشگران حوزه‌های مختلف علوم انسانی بوده است. این مفهوم، علی‌رغم شباهت‌های ظاهری با برخی مفاهیم مشابه، دارای ویژگی‌های منحصر به فردی است که آن را از سایر مفاهیم متمایز می‌سازد. در این بخش، به بررسی تطبیقی صبر با مفاهیمی چون حلم، تقوا، کظم غیظ و خودتنظیمی می‌پردازیم تا تمایزات معنایی و کارکردی این مفهوم را روشن سازیم.

۲-۱-۱-۴-۱ صبر و حلم

صبر و حلم، دو مفهوم کلیدی در اخلاق اسلامی هستند که گاه به اشتباه مترادف یکدیگر تلقی می‌شوند. اما بررسی‌های دقیق نشان می‌دهد که این دو مفهوم، علی‌رغم شباهت‌های ظاهری، دارای تمایزات معنایی و کارکردی قابل توجهی هستند.

دهقانی فیروزآبادی (۱۳۹۵) در پژوهش خود با عنوان «تفاوت معنایی «صبر» و «حلم»؛ رویکرد قرآنی، روایی، ادبی» به تبیین این تمایزات پرداخته است. بر اساس یافته‌های این پژوهش، صبر در معنای اصلی خود به معنای «حبس و نگه داشتن نفس» است، در حالی که حلم به معنای «آرامش و متانت» تعریف می‌شود (ص ۱۶۸). این تفاوت معنایی در کاربردهای قرآنی و روایی این دو واژه نیز به خوبی مشهود است.

از منظر کارکردی، صبر بیشتر ناظر به توانایی تحمل سختی‌ها و مشکلات است، در حالی که حلم به عنوان یک خصلت اخلاقی-اجتماعی مطرح می‌شود که در برخورد خردمندانه با دیگران نمود می‌یابد (همان، ص ۱۷۲-۱۷۳). این تفاوت در کارکرد، نشان‌دهنده ماهیت متمایز این دو مفهوم است.

همچنین، در روایات اهل بیت (ع)، حلم همواره در تقابل با سفاهت و صبر در برابر جزع قرار گرفته است. این تقابل‌های روایی متفاوت، به درک بهتر تمایز ماهوی این دو خصلت کمک می‌کند (همان،

ص ۱۷۰). به عنوان مثال، در روایتی از امام صادق (ع) آمده است: «جرعتان: جرعه غیظ تردها بحلم، و جرعه مصیبه تردها بصبر» که نشان‌دهنده تفاوت این دو مفهوم است (همان، ص ۱۶۴).

۲-۱-۱-۲ صبر و تقوا

امیری و همکاران (۲۰۱۳) در پژوهش خود با عنوان «مفهوم‌شناسی صبر در اسلام و معادل‌یابی آن در روان‌شناسی» به تبیین تفاوت صبر و تقوا پرداخته‌اند. بر اساس این پژوهش، تقوا به معنای خویش‌داری اخلاقی است و با توجه به تعریف راغب اصفهانی، تقوا حفظ نفس از آنچه موجب ضرر می‌شود، می‌باشد (همان، ص ۷۳).

اما صبر، گرچه نوعی خویش‌داری است، اما کاملاً مترادف با تقوا نیست. رابطه صبر و تقوا را می‌توان چنین تبیین کرد که داشتن تقوا (اجتناب از گناهان) دشوار است، ولی صبر این دشواری‌ها را هموار کرده و باعث استمرار و پایداری تقوا می‌شود (همان). این تمایز نشان می‌دهد که صبر نقشی زیربنایی در تحقق تقوا دارد و نه اینکه مترادف با آن باشد.

۲-۱-۱-۳ صبر و کظم غیظ

عواطفی (۱۳۹۵) در پژوهش خود با عنوان «مقایسه ساختار معنایی حلم و صبر و کظم غیظ بر اساس آیات و روایات» به تبیین تفاوت‌های این دو مفهوم پرداخته است. بر اساس یافته‌های این پژوهش، صبر به معنای تحمل و پایداری در برابر مشکلات و سختی‌هاست، در حالی که کظم غیظ به معنای کنترل خشم و عصبانیت، به ویژه در موقعیت‌هایی که امکان بروز واکنش‌های منفی وجود دارد، تعریف شده است (همان).

تفاوت اصلی این دو مفهوم در حیطه کاربرد آنهاست. صبر بر تحمل در برابر مشکلات و سختی‌های زندگی متمرکز است و نقش پایداری در شرایط دشوار دارد، در حالی که کظم غیظ مستقیماً به کنترل خشم و واکنش‌های منفی در تعاملات اجتماعی می‌پردازد (همان). این تمایز نشان می‌دهد که گرچه هر دو مفهوم به نوعی با کنترل نفس مرتبط هستند، اما حوزه عمل آنها متفاوت است.

۲-۱-۱-۴ صبر و خودتنظیمی

خرمائی و همکاران (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «ساخت و بررسی ویژگی‌های روانسنجی مقیاس صبر» به بررسی تطبیقی مفاهیم خودتنظیمی و صبر پرداخته‌اند. این پژوهش نکات مهمی را در خصوص تمایزات این دو مفهوم آشکار می‌سازد که در ادامه به تفصیل بیان می‌شود:

۱. گستره مفهومی: خودتنظیمی در روانشناسی عمدتاً بر کنترل رفتار و هیجانات تمرکز دارد. اما صبر در منابع اسلامی دارای گستره مفهومی وسیع‌تری است. صبر علاوه بر جنبه‌های خویش‌داری و کنترل رفتار، ابعاد معنوی و اخلاقی گسترده‌تری را نیز در بر می‌گیرد که در مفهوم خودتنظیمی روانشناختی دیده نمی‌شود (همان).

۲. عمق مفهومی: خودتنظیمی عمدتاً بر فرآیندهای شناختی و رفتاری تمرکز دارد، در حالی که صبر علاوه بر این جنبه‌ها، دارای عمق معنوی و اخلاقی بیشتری است. این عمق مفهومی در صبر، آن را به مفهومی فراتر از خودتنظیمی صرف تبدیل می‌کند (همان).

۳. ماهیت انگیزشی: در خودتنظیمی، انگیزه‌های فردی و اجتماعی نقش اصلی را ایفا می‌کنند. اما در مفهوم صبر، انگیزه‌های معنوی و الهی نیز دخیل هستند (همان).

۴. هدف‌گذاری: هدف از خودتنظیمی عمدتاً دستیابی به اهداف شخصی یا اجتماعی است. اما در صبر، هدف‌گذاری فراتر رفته و شامل اهداف معنوی و اخروی نیز می‌شود (همان).

۵. چارچوب نظری: خودتنظیمی در چارچوب نظریه‌های روانشناختی تعریف و تبیین می‌شود، در حالی که صبر علاوه بر جنبه‌های روانشناختی، در چارچوب آموزه‌های دینی و اخلاقی نیز قرار می‌گیرد (همان).

بررسی تطبیقی صبر با مفاهیم مرتبط نشان داد که این مفهوم، علی‌رغم شباهت‌های ظاهری با برخی مفاهیم دیگر، دارای ویژگی‌های منحصر به فردی است که آن را از سایر مفاهیم متمایز می‌سازد. صبر در مقایسه با حلم، گستره وسیع‌تری دارد و بر تحمل سختی‌ها تمرکز دارد، در حالی که حلم بیشتر بر آرامش و متانت در تعاملات اجتماعی تأکید می‌کند. در مقایسه با تقوا، صبر نقشی زیربنایی دارد و به

تحقق و استمرار تقوا کمک می‌کند. در مقایسه با کظم غیظ، صبر حوزه عمل گسترده‌تری دارد و تنها به کنترل خشم محدود نمی‌شود. و در نهایت، در مقایسه با خودتنظیمی، صبر مفهومی عمیق‌تر و گسترده‌تر است که ابعاد معنوی و اخلاقی را نیز در بر می‌گیرد.

۲-۱-۱-۵ مؤلفه‌های مفهومی صبر

تعداد قابل توجهی از مطالعات پژوهشگران در حوزه صبر به بررسی مؤلفه‌های مفهومی این واژه پرداخته‌اند، به گونه‌ای که چشم‌پوشی از این حوزه امکان‌پذیر نیست. بر این اساس، در مجال حاضر، مؤلفه‌های مفهومی مطالعات، مورد بررسی، مقایسه و دسته‌بندی قرار می‌گیرند. در ادامه، با ادغام مفاهیم مشابه و ایجاد ارتباط منطقی میان این مؤلفه‌ها، نتیجه به صورت یک مدل جامع و یکپارچه از مؤلفه‌های مفهومی صبر ارائه خواهد شد.

مؤلفه‌های مفهومی ارائه شده از صبر در مطالعات پژوهشگران، به صورت کلی، در چهار دسته اصلی طبقه‌بندی می‌شوند:

۲-۱-۱-۵-۱ مؤلفه‌های شناختی

❧ یقین و باور

یقین و باور قلبی به حقایق دینی از جمله مهم‌ترین مؤلفه‌های شناختی صبر است که در چندین مقاله مورد تأکید قرار گرفته است (امیری و دیگران، ۱۳۹۵؛ دانشی و سالاری، ۱۳۹۴). این مؤلفه شامل باور به وجود خداوند، اعتقاد به پاداش و عقاب الهی، و ایمان به حکمت الهی در مواجهه با سختی‌ها می‌شود.

❧ حزم و دوراندیشی

حزم به معنای تدبیر و دوراندیشی، یکی دیگر از مؤلفه‌های شناختی صبر است که در مقاله امیری و دیگران (۱۳۹۵) به آن اشاره شده است. این مؤلفه به توانایی فرد در اندیشیدن به پیامدهای اعمال و تصمیم‌گیری عاقلانه اشاره دارد.

❧ انتظار